

PLAATSBESCHRIJVING
VAN ROOSENDAAL EN NISPEN

door Drs R. J. G. M. VAN HASSELT

ROOSENDAAL 1965

PLAATSBSCHRIJVING VAN ROOSENDAAL EN NISPEN

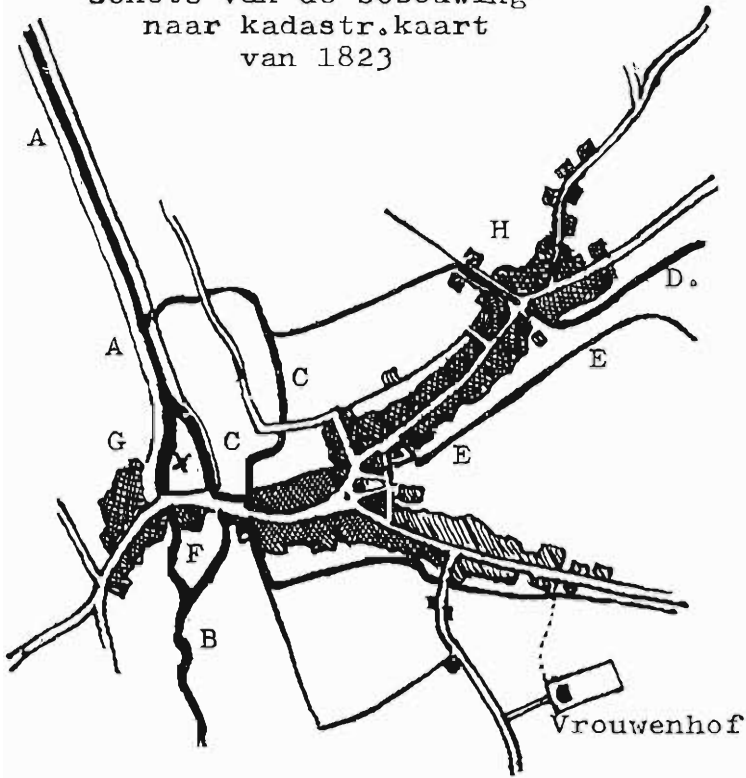
HOE Roosendaal er in de late middeleeuwen uitzag is een vraag, die wij ons hier willen stellen. Het grijze verleden heeft altijd de aantrekkingskracht van iets mysterieus. Velen zien dat verleden gaarne mooier dan het geweest is, maar als wij ons houden aan exacte gegevens dan blijkt dat wij het stadbeeld slechts in de geest kunnen reconstrueren aan de hand van de atlas met kadastrale plans uit 1823.¹

Dat is geen zeer oude bron, maar toch een bruikbare, omdat er geen reden is te veronderstellen dat er vóór het midden der 19e eeuw grote veranderingen in de beschouwing hebben plaats gehad of dat de stad ooit groter was dan op genoemd plan werd aangegeven. Daarbij valt ons op, dat het stadtype ontbreekt: er is geen samenhang van straten en straatjes, welke een meer afgerond geheel vormen of waarin met achterstraatjes en singels, het verloop van vroegere wallen of grachten zichtbaar blijft. Er is ook geen duidelijke kern, geen defensief punt, zoals een vroegere burcht of versterkt kasteel, of een druk kruispunt van reeds zeer oude handelswegen aan te tonen, waaromheen zich een agglomeratie vormde. Roosendaal had de langgerekte vorm van een dorp, van een onverdedigbare nederzetting ontstaan langs wegen, waarvan die in O-W.-richting de voornaamste was; de verbinding tussen de steden Breda en Bergen op Zoom. Op de oude markt, toch wel middelpunt, was een vertakking: de weg naar Zundert, de toenmalige Ooststraat (Achterstraat en nog later Raadhuisstraat) met een aftakking naar Nispen. De weg naar Breda splitste zich ten westen van de Hoge Brug in noordelijke richting naar Kalsdonk en Oud-Gastel. De oude postbaan tussen Rotterdam en Antwerpen had voor Roosendaal geen betekenis.

Blijkens het kadastrale Plan had de zuidzijde van de Molenstraat in het begin der 19e eeuw nog geen strakke rooilijn en zulks wijst op een late ontwikkeling van het stadsplan.

Ik zou kunnen herhalen, hetgeen ik schreef in het boek „De plaatsnamen van Roosendaal”² dat de vorm van het latere Roosendaal hoofdzakelijk werd bepaald door de aanleg van de spoorweg, in 1854, waardoor het westelijk en noordelijk deel van de stadskern werd afgesneden.

Schets van de bebouwing
naar kadastr. kaart
van 1823

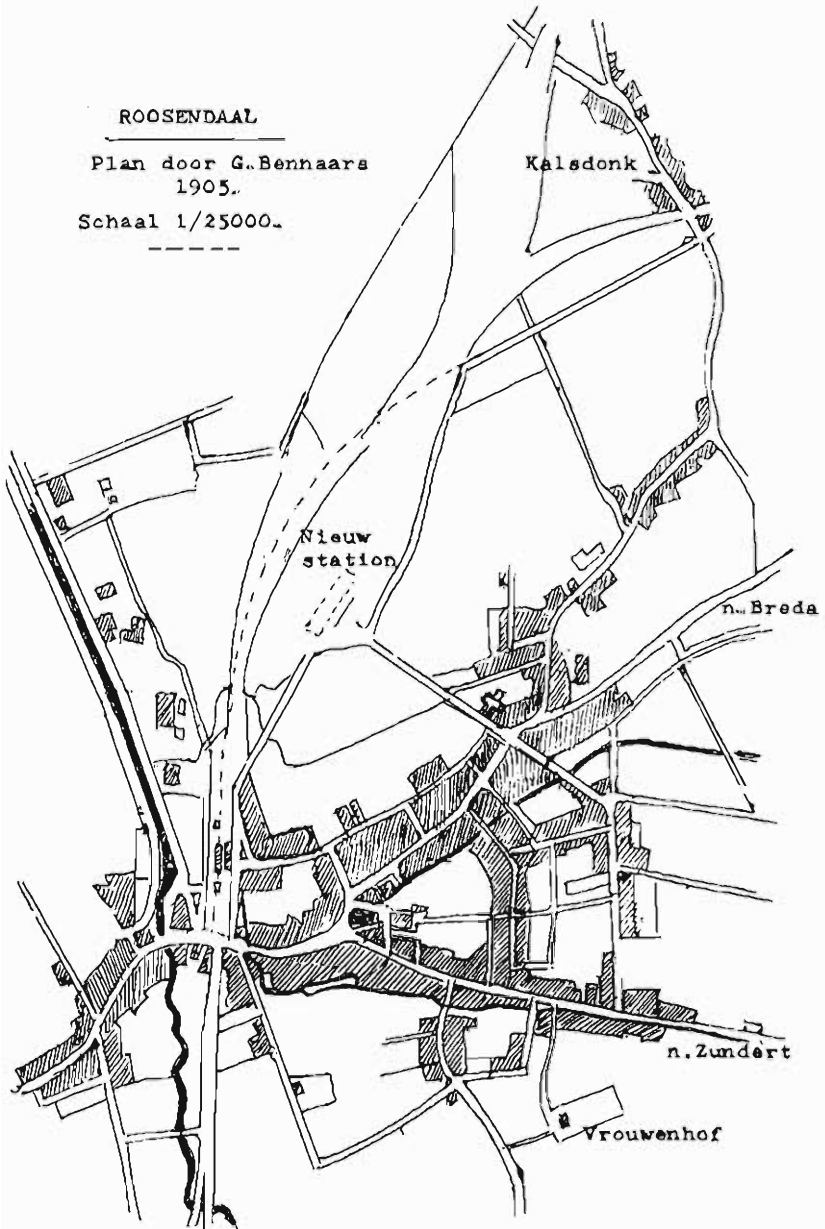

- A = Vlier
- B = Beek
- C = Smallebeek
- D = Rucphensevaart
- E = Krampenloop
- F = (rechts erboven) Scheelebrug
- G = (rechts eronder) Turfberg
- H = (eronder) Hoogebrug en Vaartkant.

ROOSENDAAL

Plan door G. Benhaars
1905.

Schaal 1/25000.

Varkensmarkt, Rotterdam.

Molenstraat gezien vanaf Bloemenmarkt, ca. 1900.

(Topogr. atlas, G.R.)

Brugstraat.

Roosendaal

Boulevard gezien naar de Brugstraat, ca. 1906.

(Topogr. atlas G.R.)

De Markt, opname vóór 1893.

Topogr. atlas Gem.archief.

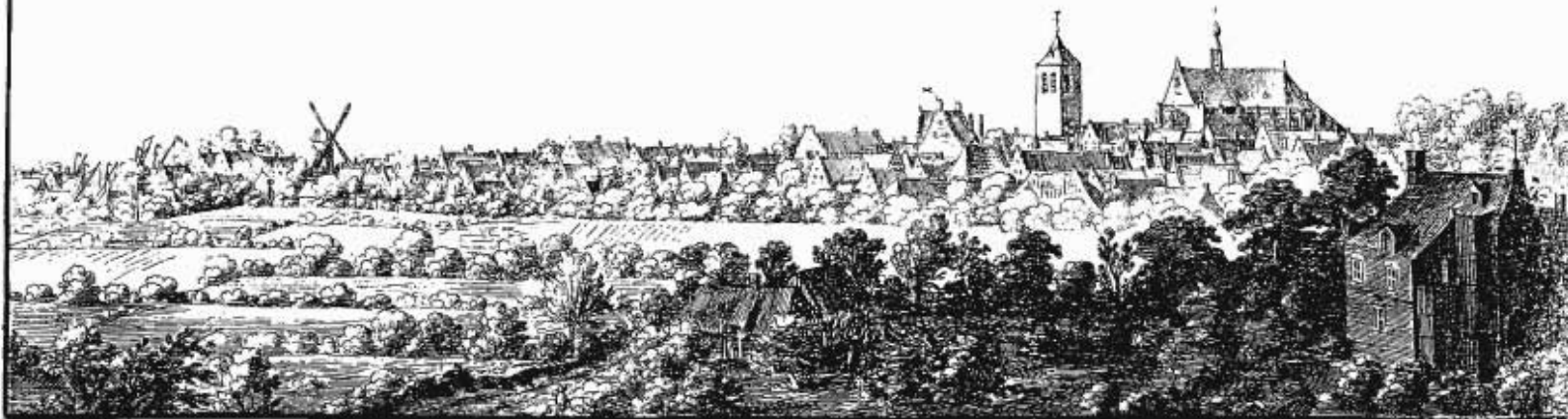

De Markt (op een Maandagse marktdag) ca. 1895.

(Topogr. Atlas)

PROSPECTUS MUNICIPII *Roosendael*

161

Roosendaal, gezien vanuit het zuiden. Gravure door A. Santvoort omstreeks 1660.

(orig. in Museum G.R.)

Zegels en het wapen van Roosendaal.

1. en 5: Schepenzegel, verm. XIV B.; 2. Schepenzegel, begin XVIIe.; 3. Wapen van de Vrijheid Roosendaal, XVIII. A.; 4. Gemeentewapen, 1817; 6. Gemeentezegel, begin 19e eeuw.

Typisch was de naam „Nieuwdorp” die men vroeger en nog tot in de 18e eeuw gaf aan de Molenstraat. De huizen aan de kade en langs de weg naar Wouw droegen de aanduiding van „Klein-Roosendaal”: Alles wat over de latere „schuiven” lag had nog tot weinige jaren geleden de sfeer van een aparte, wat dorpse wijk. In economisch opzicht was de plaats aangewezen op de haven, waar sedert de 15e eeuw de turfverschepping de belangrijkste bedrijvigheid uitmaakte. Een karakteristieke nijverheid van overheersende betekenis, zoals textiel elders is hier niet aan te tonen. Rond het jaar 1450 vernieuwde of verbeterde men de Vliet en in de zelfde tijd vergrootte men de kerk. Dat moet een periode van welvaart geweest zijn en van groei, want een eeuw later bouwde men een nieuw raadhuis. Daarna volgde stagnatie, ongetwijfeld veroorzaakt door de langdurige beroering van de Tachtigjarige Oorlog: rampen van materiële aard, zoals de verwoesting door brand van meer dan 100 huizen in de jaren 1572-1590 volgden elkaar op en werkten armoede en gedeeltelijke ontvolking in de hand. Een begrenzing werd gevormd door Leegebrug en de Hogebrug, de eerste aan de Dwarskade gelegen over de Beek. De Hogebrug is de naam, die bij ouderen nog wel voortleeft voor het kruispunt Brugstraat-Molenstraat. Oude wijkindelingen noemen die bruggen als begrenzingen.

De situatie van de vaarten en waterlopen was eertijds anders. De Beek (Watermolenbeek) splitste zich in twee armen ten zuiden van het punt waar later aan de „Dwarskade” de Paterskerk werd gebouwd. Een ervan liep zoals nu nog steeds onder de z.g. Leege Brug (leeg = laag) naar de haven. De andere liep als Smalle Beek onder een brug op de plaats waar nu de spoorwegovergang is: de Scheele Brug, vormde dan een kade bij de tegenwoordige Veemarkt en verenigde zich met de eerdergenoemde arm. De Smalle Beek had een aftakking in oostelijke richting, die door het latere Em. van Loonpark naar de Vliet stroomde. Op de beide tekeningen uit het einde der 17e eeuw is een deel ervan zichtbaar en moet voor niet te grote schepen toen bevaarbaar zijn geweest.

Van de turfvaarten stroomden er twee binnen de bebouwde kom. De Rucphense Vaart uit het oosten komend en de Natte Vaart of Langdonks Vaartje vanuit het zuiden; ze verenigden zich - er zijn daar in de vorige eeuw veranderingen aangebracht - en kwamen uit nabij de Boulevard. Een ervan liep in noordelijke richting op het tracé der huidige Brugstraat tot in de weilanden van de Vught en dan naar de Vliet. De andere vervolgde haar weg in westelijke richting als de Krampenloop -

Paardenloop achter de zuidzijde van de Molenstraat, stroomde aan voor- en achterzijde langs de Pastorie, liep onder de Vismarkt en vandaar naar de Markt, als een open watergang achter de huizen aan de noordzijde van de oude markt.

Een waterloop liep ook van uit de zuidkant der Burgerhoutsestraat achter de huizen aan de zuidzijde van de markt tot in de eerder genoemde Smalle Beek. De Turfvaarten waren in het midden der vorige eeuw al geheel in verval en bevatten zeer weinig water. Ouderen kennen nog wel de walletjes met hakhout van Rozepad en de Staaltjes. Thans is er van het tracé van die oude turfvaarten weinig meer terug te vinden.

In de richting van Kalsdonk liep de bebouwing tot aan de daar staande molen, de „Molen op 't Huyseinde” waar nu de Lidwinakliniek van het ziekenhuis staat. Vanaf het punt op de markt, waar de Raadhuisstraat begint en dat Vlasmarkt werd genoemd, ging de Ooststraat tot aan Stevensbrug. (te situeren bij het brugje over de Vaart bij Burgerhout) maar de aaneengesloten bebouwing liep niet verder dan tot aan de Fortuinstraat. De Nispensestraat was in 1823 nog bijna geheel onbebouwd en het Vrouwenhof lag daar afgezonderd temidden van akkers en weilanden. De meeste terreinen tussen de oude St. Janskerk en de huidige Boulevard bestonden uit weilanden en er waren daar geen straten, behalve de Damstraat.

Zodoende had Roosendaal tot in het begin der 20e eeuw een erg landelijk voorkomen. Wij herinneren ons nog goed, hoe de „Knip” uitsluitend weilanden waren, omzoomd met populieren met hier en daar het begin van een straat. De Ettingen tussen Wouwseweg en de Vliet was een echte landbouwstreek zonder huizen en tussen het Schoolstraatje en het latere „nieuwe” station was alles weiland. Hetzelfde kan gezegd worden van alle ruimte welke wordt begrensd door Markt en Nispensestraat en ten O. van de Kalsdonksestraat. Men was overal volkomen „buiten” en te midden van akkers en weiden en van met wallekantjes met hakhout omzoomde velden.

„Ik zijn ik van Roosendaal
En daar mottes komme
At de weijen eelmaol
Wit zien van de blomme,
At de klover en ut ooi
Lekker staon te ruuke,
Achge, vol in 't blad en mooi
d'Eike ziet, de buuke.”

Men zou zich kunnen afvragen, wat een strofe van een der Roosendaalse Lieke's geschreven in het dialect van onze streek door C. Dekkers te maken heeft met de plaatsbeschrijving van de stad. Ik meen echter dat daardoor de juiste landelijke sfeer wordt getekend van een dertig jaar geleden en daardoor de wisselwerking, welke bestaat tussen de bewoners en de omgeving: het milieu waarin ze leven. Wat dit betreft heeft de verstedelijking eerst na 1935 betekenis gekregen.

Enkele afbeeldingen kunnen dat landelijke karakter illustreren. Een foto van de Molenstraat gezien vanaf de Bloemenmarkt — de vroegere „Varkensmarkt” — waar heel gemoedelijk een herder met zijn kudde schapen loopt. De Oude Markt met de stenen pomp in het midden, maakt een erg rustige indruk zonder verkeersproblemen. Op het gezicht van de Boulevard ziet men het kruispunt „Hoge-Brug” met op de hoek een huis met fraai trapgeveltje en op de achtergrond de toen pas gebouwde St. Antoniuskerk (1904).

Dergelijke eenvoudige, doch sierlijke oude trapgevels waren er toen nog veel in Roosendaal te zien: er zijn er nu vrijwel geen overgebleven. Indien wij pogingen doen om het aspect van de stad in vroegere eeuwen te kennen, gevoelen wij een ernstig gebrek aan documentatie. De oudste afbeelding is de gravure door Abr. Santvoort uit de 2e helft der 17e eeuw: dat lijkt een betrouwbaar gezicht op Roosendaal vanuit het zuiden gezien. Zichtbaar zijn naast de huizen met de geveltoppen aan de markt, het gothieke koor van de oude kerk, de eenvoudige toren met pyramidaal dak zonder spits, de molen op de Molenberg aan de haven en geheel links enkele scheepsmasten in de buurt van de kade. Het is het beeld van een uitgestrekt dorp, waarvan de huizen allure hebben en het frisse geboomte een prettige indruk maakt.

Belangrijk is ook de tekening door J. Bulthuis waarvan door K. F. Bendorp een gravure is vervaardigd, rond 1780: een gezicht vanaf de Bloemenmarkt naar het zuiden, met het overgebleven deel van de kerk en de overigens bijzonder lage toren. Een gezicht op de markt vanuit het westen door Bendorp is wat stijver van tekening, maar toont de toren in een betere proportie. Het is een onbeantwoorde vraag of de beide tekeningen in grisaille door T. Verrijck, welke beide identieke gezichten weergeven als bovengenoemde gravures, ter plaatse werden getekend?

Van de markt is er nog de — overigens weinig fraaie — litho van Vos, naar een tekening door L. Hora Sicama uit 1832 en van de

Bloemenmarkt een litho door Houtman, naar tekening van A. van Straaten uit 1831. Met de twee tekeningen in de „Vught” waar alleen de achterzijde van de huizen aan de markt en de toren der kerk zichtbaar zijn, beide uit 1672² en de in dit jaarboek voor het eerst gepubliceerde tekening van Gageldonk, ongetwijfeld een deel van de Wouwseweg nabij de kade, hebben wij alle afbeeldingen genoemd, die ons een beeld van het oude Roosendaal verschaffen.

Zoals reeds gezegd, had er voor het einde der 19e eeuw weinig uitbreiding plaats. Wanneer Bennaars in 1905 zijn Plan van Roosendaal publiceerde kon hij daarop de nieuw getraceerde Brugstraat tekenen, die toen een zandweg was en de nogal dorpse naam van Vaartkant droeg. Behalve de wijken tussen Boulevard en Burgerhoutstraat, die het eerst de groei van de stad ondervonden, was er in 1905 nog maar weinig van de stadsuitbreiding te bemerken. Eerst na ongeveer 1920 is vergroting en aanleg van geheel nieuwe straten in versneld tempo toegenomen. Na 1935 heeft uitgroei van Roosendaal op zo'n grote schaal plaats, dat daardoor het hele karakter gaat veranderen: Eerst de stadswijken in het N. Oostelijke deel, daarna alle terreinen, die wij „West” noemen en nog even later, ca. 1960 door de stichting van een nieuw marktcentrum: de Nieuwe Markt. De bevolkingsaanwas heeft daarmee gelijke tred gehouden. Alles is nu in volle ontwikkeling en zoals in alle snel groeiende steden staat de stedenbouwkunde er voor een niet gemakkelijke taak. Er dreigt door de in ons land steeds verder doorgevoerde normalisatie eenvormigheid te gaan domineren.

Bij het samenstellen van een overzicht van de topografie van Roosendaal heb ik de systematiek gevolgd van de bekende reeks Voorlopige Lijsten van Nederlandse Monumenten en ik heb mij beperkt tot korte notities over de geschiedenis van de gebouwen. Mij dunkt dat na het werk van J. Kalf, waarmee de serie der geïllustreerde beschrijving van de Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst, nu meer dan een halve eeuw geleden begon, er wel eens iets nieuws mocht worden gepubliceerd. Bijdragen tot de geschiedenis van de stad en van hare monumenten zijn er niet zoveel aan te wijzen: zij droegen merendeels het karakter van folders ten behoeve van het vreemdelingen-verkeer geschreven of iets meer uitgebreid in de geest van het boekje van J. Boekholt uit 1924.

Beschrijving van het uiterlijke aspect zal immer tekortkomingen vertonen, ook in het streven naar objectiviteit. Ik heb het niet mijn taak

geacht om bewondering te wekken en overal de adjectieven fraai en prachtig te gebruiken, noch om in tegenovergestelde zin te onderstrepen hetgeen ik lelijk zou moeten noemen.

Over het algemeen zijn alleen gebouwen vermeld, welke ofwel in bouwkundig opzicht, of wegens de grootte belangrijk kunnen genoemd worden. Een meer volledige geschiedenis ervan, hoe en door welke initiatieven van overheid en burgerij gebouwen werden gesticht, moest buiten beschouwing blijven: zij maakt trouwens deel uit van de sociaal-politieke geschiedenis en niet van de oudheidkunde.

In het bijzonder dank ik de heren H. Zandbergen en A. Buysen van het Gemeentearchief, die mij bij het controleren van data en andere gegevens behulpzaam zijn geweest.

Roosendaal, november 1965.

¹ Atlas der kadastrale plans v. Roosendaal, opgemeten door Fritsen en Knaap, 1823, Gem. Arch. R.

² R. van HASSELT en A. WEIJNEN, *De Plaatsnamen van Roosendaal*, (JBGR) 1948.

ROOSENDAAL

ZEGEL EN WAPEN:

Het zegel der voormalige schepenbank vertoont de figuur van St. Jan de Doper met in de rechterhand een wapenschild, gevuld met een vijfbladige roos: rechts een tegen hem opspringend lam. Randschrift: „S. Scabinorum D(o)m(in)i de Breda in Rosendael". Het zegel is gebruikt tot het begin der 17e eeuw. Zegelvoorstelling ouder dan het randschrift. In of na 1727 werd een nieuw zegel in gebruik genomen: een wapenschild waarop drie rozen van keel in een veld van zilver, 2-1 geplaatst met hartschildje waarin een klimmende leeuw van sabel, getongd en geklauwd in keel. Het gemeentewapen werd 18 juli 1817 door de Hoge Raad van Adel bevestigd. (Cfr. J. SMIT, *De zegels en het wapen van Roosendaal*, JBGR, 1943, p. 90)

A. VOORHISTORISCHE OUDHEDEN:

In het gebied der gemeente werden tot nu toe geen voorhistorische vondsten gedaan. In de Hoge Moer onder Achtmaal niet ver van de grens met Roosendaal werden sinds 1956 talrijke, tot het mesolithicum behorende artefacten gevonden. (Cfr. Br. CHRISTOFFOR, *Een merkwaardige prehistorische vindplaats*, JBGR, 1960, p. 69)

B. VERDEDIGINGSWERKEN:

Roosendaal is steeds een onverdedigde plaats geweest. Er moet in de tijd van Parma, in november 1588 een aarden schans zijn opgeworpen aan de zijde van de Kellebeek, waarvan geen overblijfselen zijn aan te tonen. Van het door de Duitsers in 1943-1944 gegraven anti-tankkanaal rondom de stad is niets overgebleven. Alleen een betonnen bunker is er nog aanwezig aan de splitsing van de weg naar Zegge.

C. GEDENKTEKENEN:

1. Van de vroeger op de oude markt staande hardstenen pomp, welke in 1912 werd afgebroken zijn enkele fragmenten elders bewaard gebleven. De pomp was met enig beeldhouwwerk versierd in de stijl Lodewijk XV: (Foto in het museum).
2. Hardstenen grafzerk, thans ingemetseld in de oostelijke gevel van het oude raadhuis (museum). Blazoen: „*Pieter Leendersen Vosbergh ende Margareta Jans van Wi(j)tvlit zijn huysvrouw met Jan ende Janneken Pieters Vosbergh hare kinderen ende Jan Sgraewen haren voorsoon sijnde samen verdoncken met een rijsschip op 28 februari 1662.*”
3. Hardstenen grafzerk, thans ingemetseld in de zuidgevel van het oude raadhuis (Museum). Blazoen: „*Sepulture van de heer en meester Ma-*

rienus Cuypers, licentiaet in de medicijnen", 1768 (afkomstig uit Es-sen, 1948).

4. Twee zandstenen tuinbeelden: een staande figuur, Hercules met knots en leeuwenhuid en een knielende vrouwenfiguur (Venus). XVIIIe eeuw. Beide beelden staan langs de vijver van het Em. van Loonpark.

5. Gedenksteen in zandsteen, hoek van huis Molenstraat-Burg. Prinsensingel. Voorstelling: ruiter op steigerend paard: „Het vuur dat woedt/getemd door moed". Ter herinnering aan de brandramp gedurende de oorlog, 1942 door C. Stouthamer.

6. Gedenkteken Wederopbouw - oorlogsverwoesting 1940-1945: Eu-ville-steen. Twee figuren bezig met bouwen, eronder wapen van Roo-sendaal, door Charles Vos (1950). Geplaatst in tuinmuur klooster Ma-riadal aan de Burg. Prinsensingel. („De bouwkunst bloeit temidden van 't gevecht").

7. Beeld van St. Jan de Doper, staande jeugdige figuur vervaardigd in brons door Mari Andriessen in 1947, geplaatst in het Em. van Loonpark.

8. Gedenkteken ter herinnering aan de in de oorlog 1940-45 geval-len leden van het personeel der Nederlandse Spoorwegen, kalkstenen figuur op slanke bakstenen zuil, opgericht in 1949 op het Stations-plein. Vervaardigd door de beeldhouwer Uiterwaal.

9. Gedenkteken ter herinnering aan de bevrijding van Nederland van de duitse bezetting: knielende vrouwenfiguur van franse kalksteen ver-vaardigd door H. Wezelaar en in 1951 in het Coenenpark geplaatst.

10. Beeldhouwwerk „Moeder en Kind", Vaurionsteen, geplaatst aan de voetgangerstunnel-Spoorstraat. Vervaardigd door J. Vlak, 1956.

10a. Beeld aan de vijver in Vrouwenhof. Knielend meisje als bronfi-guur, vervaardigd in franse kalksteen door J. Vlak, 1955.

11. Monument „Orpheus", in brons gegoten werk van Charles Eyck. In 1958 geplaatst in de tuin voor de Ligafabrieken, Laan van Brabant.

12. Monument ter herinnering aan de bevrijding der stad in 1944 (30 okt.) door de Engelse legergroep Polar Bear Regiment. Ronde lavastenen zuil waarop een ijsbeer staande op een bal is afgebeeld, Vaurion kalksteen. Vervaardigd door J. Vlak, opgericht aan de Kade, 1960.

13. Monument „Het gezin", groep van drie figuren, in franse kalk-steen vervaardigd door Mevr. Sybille Krosch, geplaatst in 1962 op de hoek Nwe. Markt. Laan van België.

Pomp op de Markt (afgebroken 1912) XVIIIe.

(foto Atlas topogr. Gem. archief)

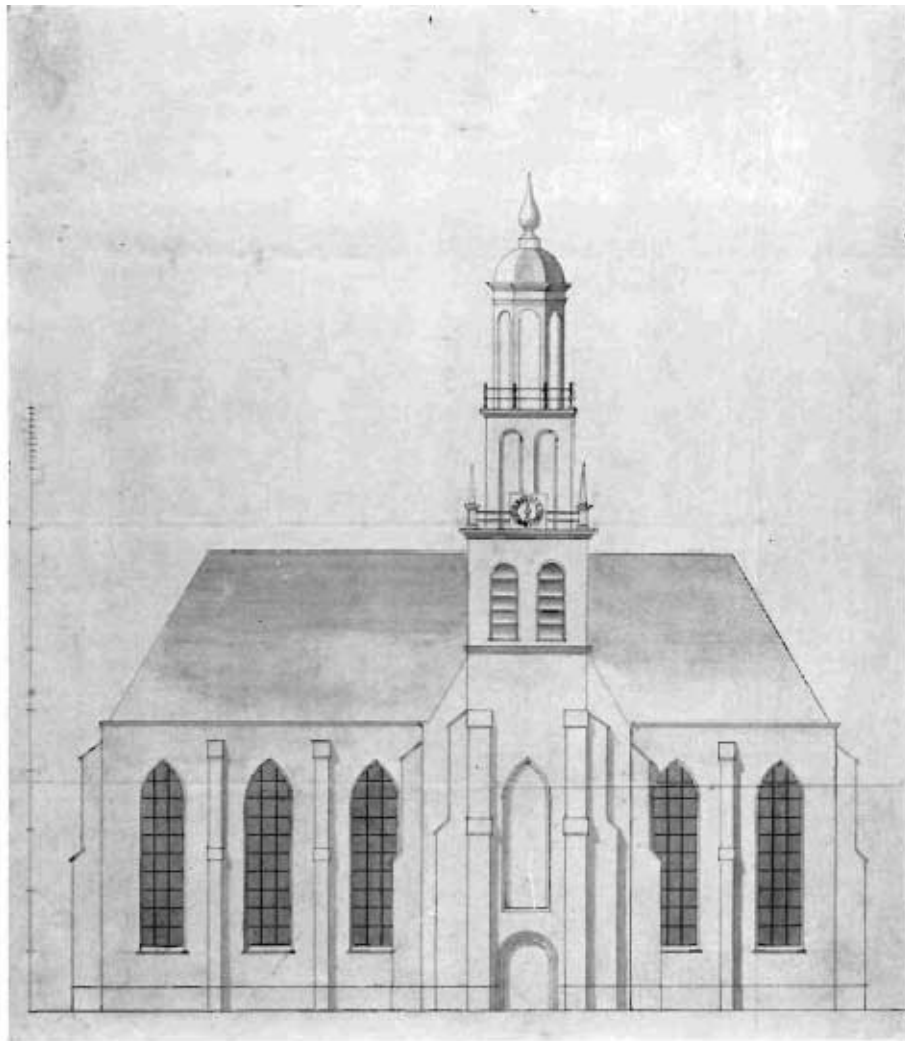

Gewelsteen "Inde Vijf Ringen" (Markt, 12) Roosendaals oudste inwoner.
(foto S. v. H. 1965)

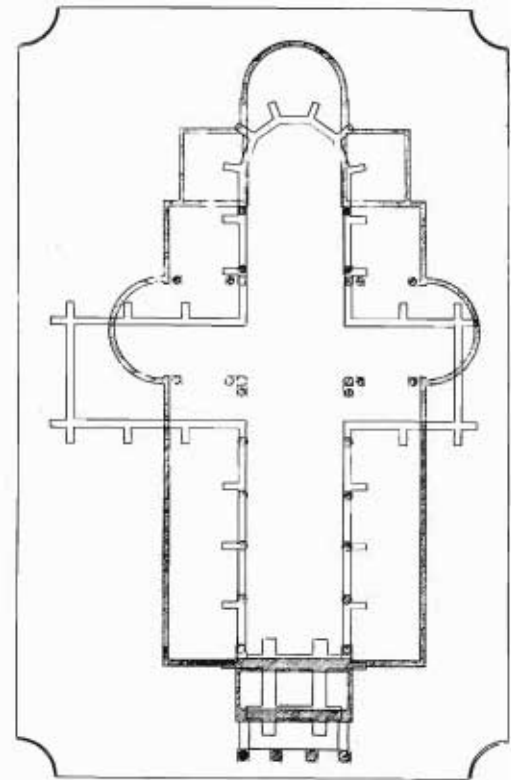
De Markt te Roosendaal, gezien vanuit het Westen. Gravure door K. F. Bendorp, ca. 1780.

(cliché Museum G.R.)

Plan voor herstel der St. Janskerk, omstreeks 1793,

(orig. in Gem. archief)

GRONDPLAN DER NIEUWE KERK
GETEEKEND OP HET GRONDPLAN
DER OUDE DOOR ARCHITECT
J. FRANZEN

14. Beeld: Sint Michael. Staande figuur in brons op bakstenen pedestal, voor de kerk aan de Kade. Vervaardigd door Charles Vos, (1948).
15. Beeldhouwwerk in het gebouw van het St. Gertrudislyceum, Burg. Prinsensingel. Relief; H. Gertrudis en twee knielende figuren, door P. Roovers (1960).
16. Monumentale sculpturen aan de ingangshal van het station en aan de toren rechts daarvan op het terrein van de NS. met zeer geslaagde beeldgroep boven de toegangspoort, werk van de beeldhouwer Uiterwaal. (1948/1949).
17. Eenvoudig monument op de R. K. Begraafplaats ter gedachtenis aan de gedurende de oorlog 1940-45 gevallen burgers. Twee zandstenen staande figuren naast een houten kruis.
18. Monument: Twee met bal spelende kinderen. Brons vervaardigd door Sybille Krosch en in 1960 geplaatst bij de School in de Norbartlaan.
19. Monument: Moeder en dochter, beeldgroep vervaardigd door Hans Claessen (1961) geplaatst in de Rembrandtgalerij.
20. Monument: zittende fluitspeler, brons door Hans Claesen, 1963 geplaatst in plantsoen van de Marconistraat.
21. Gedenksteen voor de illegale verzetsrijder E. Pater Alfonsus, in mei 1948 geplaatst in de gevel van het klooster Mariadal, Vincentiusstraat.

OUDE GEVELSTENEN

22. Gevelsteen „In de Vijf Ringen” in de gevel van het huis Markt 12. Staande man met in de rechterhand een schild waarop vijf ringen. (Op grond van de kleding van de figuur mag men de steen uit de 2e helft der 16e eeuw achten). De oudste der Roosendaalse gevelstenen en eertijds handelsmerk van de daar gevestigde zilversmid Balthazaar.
23. Gevelsteen „De Fortuin”, Figuur van Fortuna op een wereldbol staande. Onderschrift: „Dit Huys is welbafaem(d)/De Fortuyn is sine naem”, ingemetseld in de zijgevel van woonhuis Raadhuisstraat 26 (Het huis is uit 1641) XVII-A.
24. Gevelsteen „In de Biecorf”: zandsteen, gedateerd 1777 en ingemetseld in het huis Molenstraat 49, afkomstig uit een afgebroken huis, dat iets meer westelijk in die straat heeft gestaan. Als huisnaam al bekend in 1699.
25. Gevelsteen „De Kat”, ingemetseld in de achtergevel van huis Markt 13. Een kat met muis in de bek, 1610.
26. Gevelsteen: „Int Land van Beloften”, gedateerd 1635, met voor-

stelling van Josue en Kaleb met de druiventros. Ook twee hardstenen maskers, eertijds in een ouder huis, maar nu ingemetseld in huis Raadhuisstraat No. 18.

27. Huisteken: „In de Ram” Een stenen liggend schaap (ram) wellicht van een geveltop en nadien ingemetseld in een nieuw huis, Kalsdonksestraat No. 2. (XVII B).

28. Poortje met zandstenen omlijsting aan de bovenzijde, Markt No. 24. Boogversiering in late Lodewijk XV-stijl. In cartouche een groot vat waarnaast enkele figuren. Geheel eenkleurig geschilderd. (Zie afb. in JBGR. 1964). Ondanks de stijl zal dit poortje niet ouder dan ca. 1780 zijn.

D. WERELDLIJKE OPENBARE GEBOUWEN:

1. OUDE RAADHUIS, Markt No. 1.

Oorspronkelijk een vrijstaand rechthoekig gebouw uit het midden der 16e eeuw met een verdieping en trapgevels aan drie zijden en eenvoudige renaissance versiering in afwisseling van baksteen met natuursteen. Er zal een ouder gebouw hebben bestaan, dat in het midden der 15e eeuw daar aanwezig was. Het raadhuis is afgebrand, of zeker grotendeels verwoest in 1572, zodat er enkele jaren nadien veranderingen en herstellingen moeten zijn aangebracht. In 1730 is het gebouw aan de O-zijde uitgebreid en van een nieuwe of grotere pui voorzien. In 1830 werden er veranderingen aangebracht: de trapgevels werden afgebroken en nogmaals omstreeks 1893 werd het raadhuis in- en uitwendig verbouwd waarbij de muren gepleisterd, de dakkap veranderd en het fronton uit 1830 werd verwijderd.

Van het oude gebouw is nog aanwezig de overwelfde benedenzaal met ribloze kruisgewelven en eenvoudig geprofileerde scheibogen, rustend op drie ronde zuilen. Deze hal deed eertijds dienst als koophal en werd later in twee vertrekken ingedeeld door het aanbrengen van een tussenmuur. Zodoende werd een archiefruimte afgezonderd. Er moet vóór 1893 aan de z.o.hoek van het gebouw een open hal zijn geweest met een dak, dat rustte op eenvoudige zuilen en als vishal gebruikt werd.

Interieur:

In de raadzaal, welke de gehele breedte van het gebouw inneemt is een zwart gepolijst hardstenen schouw in Lodewijk XV-stijl door M.

Danco uit Antwerpen (1752). Vier geschilderde portretten van burgemeesters (modern).* Tegen de N. muur is de antieke koorbalustrade van de kerk te Nispen (1634) geplaatst. In het gebouw is beneden het gemeentearchief ondergebracht terwijl de overige ruimte de verzamelingen van het museum bevat. In de dakruiter hangt een luidklokje, gegoten in 1603 door Cornelis Janssens. Het werd door de Duitsers in 1944 opgevorderd en later toevallig te Tilburg teruggevonden.

MUSEUM (Stichting Oudheidkundige Kring De Ghulden Roos) in het oude raadhuis.

Nadat door de Oudheidkundige Kring reeds enige tijd pogingen waren gedaan om hare verzameling van meest plaatselijke oudheden in de benedenzaal van het gebouw onder te brengen, verkreeg zij in 1935 toen dit raadhuis grotendeels vrij kwam van de gemeente de medewerking om daarin het museum in te richten.

De collectie omvat o.m.:

a. Bruikleen van het Rijk:

Een 18 tal schilderijen, werken van L. Gassel, A. Grimmer, Baltens, Molijn, Jan Steen, F. van Mieris, Poelenburch, Osias Beert, Joos de Momper, J. van Ruysdael, v. Lutichuys, v. d. Poel en D. van Berchem e.a.

b. Kunstbezit van de gemeente Roosendaal en Nispen:

Aanzienlijke collectie middeleeuws aardewerk en steengoed (Rijnlands) en antiek tin.

c. De aan de gemeente door de Belgische schilder Alfred Ost in 1937 geschonken verzameling van zijn tekeningen en aquarellen.

d. Het eigen bezit omvat: Folkloristica, oude gebruiksvoorwerpen van landbouw en ambachten uit Roosendaal en omliggende streek. Kunstvoorwerpen, meubelen, wapens, ceramiek, koper en tin, oud-speelgoed en curiosa.

In het gebouw is tevens gevestigd het Gemeentearchief en bibliotheek aan welke laatste zijn toegevoegd de Bibliotheek van de Oudheidkundige Kring (Heemkunde, volkskunde) en een verzameling boeken betreffende de geschiedenis van Nederland en van N. Brabant (Bibliotheek van Hasselt). De collectie „Topografische Atlas van Roosendaal” is eveneens op het gemeentearchief gedeponeerd, waardoor deze alle voor het publiek toegankelijk zijn gesteld.

2. TOREN, EERTIJD BEHORENDE TOT DE ST. JANSKERK, sedert 1807 eigendom van de Gemeente.

Eenvoudige bakstenen toren met vierkant grondplan, waarvan het onderste deel in een door vier zuilen gedragen peristyle met fronton in

* Er moeten volgens de Gemeenterekening uit 1686, waarin een som vermeld is van betaling aan Antoni Mallebrant toen zijn aangeschaft: „ses portraiten van Z. Hoogheyt (Willem III) ende illustere voorgangers”.

1839 is ingebouwd. Ook zijn toen de ingangen veranderd en de steunberen gedeeltelijk afgebroken.

Op halve hoogte van de toren is een waterlijst van natuursteen en het onderste gedeelte is opgemetseld met andere steen dan het bovenstuk.

Dit laatste heeft zandstenen hoekblokken en geprofileerde lijsten rond de gekoppelde galmgaten: twee in elke zijde van de toren.

Deze hoekblokken zijn ook aanwezig ongeveer 14 rijen bakstenen onder de genoemde waterlijst. Op deze hoogte zal er in vroegere eeuwen een verandering hebben plaats gevonden. Boven de spitsbogige galmgaten is er een verbouwing zichtbaar: men verhoogde de oude toren bij het bouwen van de spits in 1836. Er is toen een nieuwe dakkap geplaatst in opmerkelijk sierlijke vorm: een achzijdige open koepel op gebombeerd onderstuk en van een peervormig puntdak voorzien. De torenbekroning heeft een vorm, zoals men uiterst zelden in ons land aantreft. Er bestaan getekende ontwerpen voor restauratie der kerk, waarschijnlijk door architect H. Huysers en idem voor een nieuwe torenspits omstreeks 1793 door architect P. W. Schonk (zie: B. STOLTE, *Plannen tot restauratie der middeleeuwse kerk van St. Jan te Roosendaal*, JBGR, 1961, p. 115).

Het inwendige van de oude toren stelt ons voor allerlei problemen: er is veel aan het muurwerk veranderd en in de loop der tijden heeft men daarin vele gaten gekapt en nissen dichtgemaakt. Men krijgt den indruk dat een oude betrekkelijk lage toren later is verzwaard en met een nieuwe muur uitwendig is bekleed. Er zijn inwendig sporen van oudere galmgaten - spitsbogige nissen - lager gelegen dan de huidige. Er moeten meerdere bouwperiodes worden vastgesteld: zeker een vóór de 15e eeuw, een tweede bij herstel en veranderingen omstreeks 1610 en nog een latere bij de bouw van de huidige kerk. Op een litho van omstreeks 1832 uitgegeven door Houtman, naar tekening van M. A. van Straaten is duidelijk een veelhoekige traptoren te zien, welke aan de N.zijde tegen de toren was aangebouwd.

In de toren hangen drie klokken: a. NOMEN MEUM EST SALVATOR, AEGIDIUS IEUSNE EST MEUS PASTOR / MARTIN MARCHAL ME FECIT ANNO 1640. Kleine basreliëfs: Salvator en het wapen van Roosendaal. (De naam van de toenmalige pastoor was Eg. Le Jeune (1586-1658). b. NOMEN MEUM EST IOANNES BAPTISTA PATRONUS MUNICIPII DE ROZENDALE - 1635 - ANTOINE COURBILLOT ME FECIT. c. NORBERTUS, inschrift: „Nu de vijand is verslagen, luid ik weer mijn levensdagen”. Deze laatste klok

werd in de toren gehangen ter vervanging van een oude klok uit 1715 (gegoten door Guil. Witlockx te Antwerpen) welke in 1943 door de duitse bezetters was opgevorderd en versmolten.

3. *Het huidige gemeentehuis* is gevestigd in een in 1935 aangekocht ruim herenhuis, eertijds bewoond door de familie van Loon, Markt 47. Het heeft geen oudheidkundige waarde en is voornamelijk inwendig omstreeks 1929 verbouwd door de architect J. Th. Cuypers. In de z.g. trouwzaal op de benedenverdieping een serie op doek geschilderde wandtaferelen: De werken van barmhartigheid voorstellende, door een onbekend schilder der XVIIIe eeuw. Het interieur bevat enkele antieke meubelen.

Het is niet gemakkelijk om een selectie te maken voor hetgeen in deze Lijst van Monumenten zou behoren onder de „wereldlijke openbare gebouwen” in onze stad. Ik meen te mogen volstaan met de navolgende:

4. *STATIONS-GEBOUW DER NEDERL. SPOORWEGEN*, Stationsplein.

In 1907 werd het oude en te klein geworden station aan het Oranjeplein - dat overigens een der eerste stationsgebouwen in Noordbrabant is geweest - afgebroken en werd een nieuw en zeer ruim gebouw opgetrokken op het huidige stationsplein: de plannen waren van de ingenieurs G. van Heukelom en Knuttel. Gedurende de oorlogsjaren 1940-1945 meermalen het mikpunt bij vliegtuiganvallen, werd het voor een groot deel verwoest, doch is daarna geheel hersteld en het middendeelte met de entréehal nieuw gebouwd. Geheel oost- en westelijk zijn nog delen van het oorspronkelijke station uit 1907.

5. *ENGELBRECHT VAN NASSAUKAZERNE*, Rondweg-Oost.

Het gebouwencomplex is gereed gekomen in 1938, waarbij Roosendaal garnizoensstad werd. Het plan is van de Ir. J. J. Marlet.

6. *GEBOUW VAN DE GEMEENTE-BEDRIJVEN*, Turfberg.

Het dateert uit 1960 en is opgetrokken naar plan van architect J. Hurks.

7. *TELEVISIETOREN*, Nispenseweg.

Als opmerkelijke moderne torenbouw, geheel in beton opgetrokken, mag deze toren, welke in 1955 werd gebouwd en dient voor de relayring van televisieuitzendingen, hier worden vermeld.

De sedert 1950 sterk toegenomen industrialisatie heeft ook in Roosen-

daal genoopt tot het bouwen van nieuwe fabrieken. Ofschoon er van geen architectonisch belang kan gesproken worden zijn gelukkig fabrieken en werkplaatsen nu in bouwkundig-esthetisch opzicht minder onaantrekkelijk dan vroeger. Als bedrijfsgebouwen waarbij technische bruikbaarheid op de voorgrond staat, vallen fabrieken buiten deze plaatsbeschrijving. Wij kunnen met genoegen vaststellen, dat de uiterlijke verzorging: het aspect van vele moderne fabrieken er duidelijk op vooruit is gegaan.

E. KERKEN

1. *PAROCHIEKERK VAN DE H. JOHANNES DE DOPER*, gelegen aan de oostzijde van de oude markt.

In het jaar 1268 is er in een oorkonde van Arnold van Leuven, als Heer van Breda sprake van een kapel te Roosendaal, toegewijd aan O. L. Vrouw, welker bedienaren parochiale bevoegdheid kregen, ofschoon als parochie afhankelijk blijvend van de kerk te Nispen (tot 1501).² De Norbertijnen van Tongerlo waren in het bezit van het patronaatsrecht en benoemden de pastoors van Roosendaal. Nog tot op de huidige dag wordt de bediening waargenomen door praemonstratenser koorheren dezer abdij.

Het lijkt voor de hand te liggen om de oorspronkelijke kapel te situeren op de plaats waar thans, op een lichte terreinhoogte aan de oude markt, de tegenwoordige kerk staat.

Omstreeks de tweede helft der 15e eeuw, in een tijd van algemene economische opleving te Roosendaal, moet ter plaatse een groter gebouw zijn opgetrokken, waarvan wij helaas geen juiste afbeeldingen of nauwkeurige beschrijvingen bezitten. Geschiedschrijvers der 17e eeuw vermelden dat kerkgebouw - dat toen reeds voor een groot deel vernield was - als een zeer grote en prachtige kerk, welke een 20-tal altaren met aanzienlijke retabels en met een fraai van albastachtige steen gebeeldhouwd Sacramentshuisje, waarvan de bekroning tot aan het gewelf van het priesterkoor reikte, bevatte. Dit laatste werd door de Spaanse kapitein Alonzo Vasquez in diens journaal beschreven in 1578.³

Ofschoon men schrijvers als Gramaye en diens latere copisten niet ten volle behoeft te geloven in hun wat stereotype beschrijvingen over de pracht en luister van de door hen bedoelde steden en dorpen, kan men daaruit afleiden, dat de oude kerk een gebouw van ruime afmetingen moet geweest zijn. Zij had in grondplan de kruisvorm met

een totale lengte van O-W.as van circa 53 meter. De opstand was geheel in laat-gotische vormen opgetrokken. Hoeveel altaren er in die kerk stonden is niet zo gemakkelijk te bepalen. Voor de verwoesting bij de brand in 1572 waren er 20 altaren, schreef pastoor Godf. Callebout in het *Manuaal* (1696). Volgens de gegevens ontleend aan het Concilium de Beka (Hilvarenbeek als zetel van de landdeken) blijkt, dat er in 1459 minstens vijf, in 1474 zeven, in 1520 vijftien en in 1556 zeventien altaren genoemd worden met daaraan verbonden beneficiën.⁴

Het is moeilijk om daarmee rechtstreeks het werkelijk aantal altaren te bepalen. Indien er na 1541 een fundatie werd gesticht tot het zingen van koorgeboden in eenvoudige vorm, mag men veronderstellen, dat er toen in het priesterkoor koorbanken tot het kerkmeubilair hebben behoord. (*Fundatio septem horarum*, z. Par. archief St. Jan, Roosendaal).

De oude kerk is in 1572 door oorlogsgeweld verwoest en werd opnieuw in 1590 door brand beschadigd. Vermoedelijk had het gebouw in het jaar 1600 (28 juni) opnieuw brandschade. In of rond 1574 en ook weer in 1610-1612 nam men het herstel ter hand. Volgens het dekenale rapport uit 1596 was toen het gebouw zodanig hersteld, dat het een 1000tal parochianen kon bevatten. Uit de kerkvisitatie door Rev. Mat. van der Goes, verricht in 1604 blijkt dat het gebouw in desolate toestand verkeerde, maar in het verkleinde gebouw (priesterkoor met de beide transeptvleugels) stonden vijf altaren.⁵

Men zal toen, na 1572 het schip der kerk hebben verkleind door er een eenbeukige kerk van te maken en de zijmuren op te bouwen op de breedte van de vroegere middenbeuk. Men kan enigszins de vorm van de oude kerk kennen uit het plan, dat door architect H. Huysers werd getekend bij plannen tot restauratie van het gebouw in 1790-93 (B. H. STOLTE, *Plannen tot restauratie van de middeleeuwse kerk van St. Jan te Roosendaal*, JBGR, 1961 p. 115 e. v.).

Aldus ontstond een smal en zeer langgerekt grondplan. Een tekening uit het einde der 17e eeuw in het *Registrum pastorale* van Rev. G. Callebout - welke met de nodige restrictie dient te worden beoordeeld - geeft de ruïne weer van een driebeukige kerk, maar laat niet zien of het schip van de oude kerk een verhoogde lichtbeuk had, ofwel dat die vroegere kerk een z. g. pseudo-basiliek is geweest, een kerktype dat overigens in de Kempenstreek niet ongewoon was.

Dat het vernielde schip niet meer tot tegen de in het westen gelegen

toren aansloot is op alle afbeeldingen uit de 17e en uit de 18e eeuw duidelijk zichtbaar. In de laatste travée ten W. van de viering was het schip met een muur dichtgemetseld en van een puntgevel voorzien.

Mijn twijfel omtrent de omvang van het vroegere gebouw meen ik te moeten herzien (JBGR, XIV, 1954 p. 34 e. v.). Het door architect J. Franssen in 1835 getekende grondplan van de tegenwoordige kerk geeft aan, dat de zuilen van het huidige schip werden opgetrokken op fundering van de buitenmuur der oudere kerk: daaruit moest ik besluiten, dat die kerk dan een breedte had van slechts c. a. 10 meter. Ook Kalf ten aanzien van de oude kerk spreekt van een „eertijs eenbeukige kerk”.*

Evenwel meen ik nu, dat Franssen wel de fundering van wat toen de buitenmuren waren aangaf, maar dat dit van een na 1572 op kleiner plan herstelde of opgebouwde kerk was. Hoe de oorspronkelijke situatie is geweest met de ongelijke transeptvleugels, laat zich bij gebrek aan documenten moeilijk achterhalen. Er moet ook een tamelijk ruime kapel bestaan hebben, gelegen aan de N.zijde tegen de kerk, zoals we bemerken op de tekening door K. Bendorp rond 1770 van de Bloemenmarkt gemaakt. Daar zijn ruïnes van een gothische kapel, welke was afgesloten met een veelhoekige absis. Een archiefstuk uit 1705⁶ beschrijft de ligging van een graf op het kerkhof „aan de N-zijde van de kapel van O. L. Vrouw; aan dezelfde kant had deze kapel een grote deur, nu dichtgemetseld, waarlangs men in de kerk kon komen...” Ook deze kapel moet verwoest zijn in de jaren tussen 1572 en 1600.

Sedert 1648 kon het kerkgebouw niet meer voor de katholieke eeredienst gebruikt worden.⁷ De betrekkelijk kleine Nederlands Hervormde gemeente maakte er gebruik van, maar heeft overigens een eigen gebouw gehad, waarschijnlijk al na 1614.⁸ De oude kerk kwam geleidelijk in ernstig verval en was op het einde der 18e eeuw volkomen onbruikbaar geworden.

De resten van de oude kerk werden afgebroken in 1807. Een ernstig onderzoek naar en het blootleggen van de funderingen heeft nimmer plaatsgehad. Het plantsoen op iets verhoogd niveau aan de N.zijde maakte met het grootste deel van het achter de kerk gelegen plein

* (J. KALF, *Monumenten etc.*, o.c. p. 308). Ik wil de veronderstelling niet afwijzen, dat de oude St. Jan oorspronkelijk een betrekkelijk kleine dorpskerk is geweest. De constructie en de geringe hoogte van de oude toren komen daarmee goed overeen. In de 15e eeuw kan men priesterkoor en dwarsbeuk hebben vergroot - zoals bij vele kerken - terwijl men het schip en de toren onveranderd liet. Bij een dergelijk concept past ook het ontbreken van een lichtbeuk.

De verwoeste St. Janskerk, tekening ca. 1700 in het Registrum pro Pastore.
(Par. archief St. Janskerk)

Interieur der St. Janskerk, na de restauratie.

(opname 1964, J. Spekman)

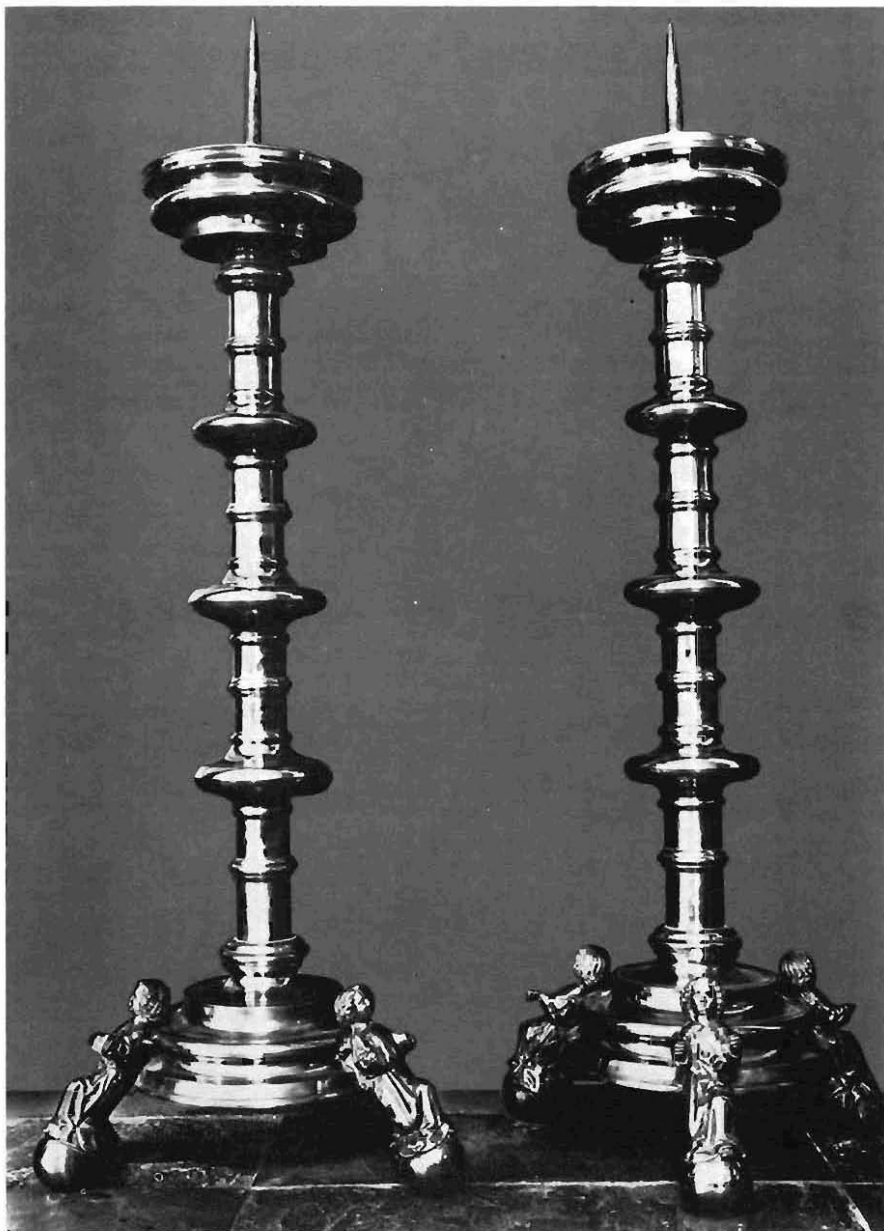
Zilveren monstrans, XVII B. of XVIII A. der parochiekerk St. Jan, Roosendaal.
(foto Museum G.R.)

Ovale zilveren schotel, XVII B. (Parochie St. Jan)

Zilveren schutterskraag van het voormalige St. Sebastiaansgilde, gedateerd 1611, thans in het Rijksmuseum Amsterdam.

Twee messing koorkandelaars der St. Janskerk te Roosendaal, verm. vóór 1500.
(foto R. B. Monumentenzorg)

vroeger het kerkhof uit. Ouderen herinneren zich noch wel een weiland dat met een meidoornhaag was afgesloten.

Vermelding verdient het fragment van een albasten relief, in het jaar 1928 in de pastorietaan opgegeven. Het is een voorstelling van de Boodschap aan Maria in een albastachtige steensoort, 39 x 24 cm groot en met nog enkele sporen van vroegere kleuren. Het berust nu in de Abdij te Tongerlo. Dit fragment, dat alle kenmerken van de Nottingham-albasten uit de 15e eeuw draagt, heeft m. i. geen betrekking op het eerder genoemd sacramentshuis.

De huidige St. Janskerk is gebouwd op de plaats van bovengenoemde afgebroken kerk, nadat het terrein in 1809 weer in handen der katholieken was gekomen. De plannen zijn van de Antwerpse architect J. Franssen, onder medewerking van de Hoofdingenieur van Rijks Waterstaat, E. de Kruyf en van Ir. A. de Geus. De bouw had plaats in de jaren 1834-1839.

In de „Voorlopige Lijst van Monumenten” maakt men zich van de beschrijving af met deze woorden: „ruime waterstaatskerk uit 1839”. Het op 23 mei 1839 geconsacreerde kerkgebouw mag ongetwijfeld met meer waardering besproken worden als een classicistisch bouwwerk van aanzienlijke afmetingen met bijzonder mooie ruimtewerking.

Na de depreciatie van de „waterstaatskerken”, welke zich sedert de laatste decennia van de vorige eeuw voordeed, toen imitatie-gothische kerken met uitsluiting van alle andere concepten, als de enige fraaie gebouwen werden geaccepteerd is er gelukkig verandering in de waardering gekomen. Wij moeten toegeven vele lelijke waterstaatskerken te kennen, voornamelijk dan wat de uitwendige vorm betreft. Indien men evenwel het scheppen van een inwendige ruimte de bijzonderste taak van een architect acht, dan vormt de St. Janskerk een uitstekend geslaagd bouwkundig project.

De kerk bezit een regelmatige kruisvorm: middenbreuk en transept zijn met een z. g. vals tongewelf overdekt terwijl de zijbeuken van een vlakke zoldering voorzien zijn. De toskaanse zuilen 5 x 2, zijn door rondbogen op hoge imposten rustend, verbonden.

Opmerkelijk is de halfronde afsluiting van koor en dwarsbeuken, Door het ontbreken van versieringen komt het lijnenspel van de uitspringende kroonlijst, de vieringspijlers en de gekanneleerde pilasters van het priesterkoor, ongestoord tot zijn recht.¹

Bij restauratie onder leiding van Monumentenzorg in 1962-1963 werden storende beschilderingen uit het jaar 1932 verwijderd en een

doorlopende lambrisering aangebracht. Men vernieuwde de open dakruiter op de viering en herstelde toen de daken en peristyl.

Inwendig bevat het gebouw:

a. *Hoofdaltaar*: monumentaal altaar met achterwand in hout in barokke vormgeving in 1839 vervaardigd door C. J. Rogier. Of een tekening van A. de Geus is gevolgd⁹ is te betwijfelen.

b. *Twee zijaltaren*: afkomstig uit de oude schuilkerk en eertijds uit de Abdij Tongerlo (1e helft der 18e eeuw). Oorspronkelijk van schilderijen voorzien, thans met eikenhouten beelden, resp. O. L. Vrouw en Sint Jan, beide door C. J. Rogier in 1839 of door J. van Hool (1840).¹⁰

c. *Preekstoel*: gesneden versiering doet oudere kunstperiode vermoeden doch is een voorbeeld van het lang voortleven van barokke vormen in de zuidelijke Nederlanden. Kuip en de fraai gesneden trapleuningen door P. Dieltjens uit Antwerpen: de beelden door D. van Hool, (1840).

d. *Biechtstoelen*: met gesneden versieringen en bovenkap met ornament, evenals de houten ballustrade van het zangkoor door C. J. Rogier (1840).

e. *Acht gesneden houten beelden* sieren het interieur, vier ervan zijn afkomstig uit de Abdij van Tongerlo: t. w.: H. Petrus, Maria Magdalena, Sint Jan en H. Hieronymus en zijn het werk van de beeldhouwer W. J. Kerrickx.

De overige beelden (St. Jozef, H. Dominicus, H. Augustinus en H. Norbertus) eveneens in eikenhout gesneden zijn uit de vroegere schuilkerk afkomstig. De maker ervan is mij niet bekend (18e eeuw).¹¹

f. *Het orgel* in gesneden monumentale orgelkast, gekocht in 1852 te Brussel: orgel inwendig vernieuwd in 1905 en later.

g. *Kruisweg*, getekend in zwart krijt door Guido van der Griendt met toepasselijke onderschriften in dichtvorm door F. J. de Clercq, 1963.

h. *Altaarkandelaars*, godslamp en doopvont van roodkoper en messing vervaardigd in 1844 door de kopersmid L. van Aelst uit Roosendaal.

KERKZILVER

a. Gedreven zilveren monstrans: vierlobbige voet met het wapen van Roosendaal, St. Norbertus, St. Jan de Doper en Maria-Hemelvaart, nodus met vier symbolen der evangelisten, waarboven twee knielende engelen aan weerszijden van de glazen pixis het bovenstuk dragen: een wolk en daarboven de voorstelling van de H. Geest met twee kleinere knielende engelen, die een kroon dragen. Hoogte 65 cm. Keuren: Antwerpen (? en gekroonde W. XVII B of XVIII A).¹²

b. Ovale schotel met gedreven randversiering van bladranken met aan de boven en onderzijde een wapenschildje gedragen door twee in bladranken overgaande putti. Beschrijving der wapens is onduidelijk bij Kalf. Grootste breedte 39 cm. Zilvermerken onduidelijk¹³ XVII B.

c. Ronde offerande-schaal of z. g. „tazza” op balustervoet. In de gladde ronde cuppa is gegraveerd: „IHS” met kruis en drie nagels en in de buitenzijde „Rosendaal”, Hoogte 17 cm. Zilvermerken: Bergen o/Z. Jaarletter P. en vogeltje in schild.¹⁴ XVII A.

d. Twee ampullen, bladornamenten op voetje en gegraveerde festoenen in Lodewijk XVI-stijl op de kan. Op de klepdeksels A en V. Hoogte 14½ cm. Zilvermerken: Gothieke „g”, jaarletter L (cursief); en „89” ca. 1770.

e. Vier miskelken: Een op zeslobbige voet versierd met in zilver gedreven cherubijntjes, nodus met drie engelenkopjes. Een kelk met ronde voet waarin gegraveerd: tafel met toonbroden, plengoffer, brandoffer, cuppa met wijnranken. Een met ronde voet met palmetrandje: nodus met voorstellingen van geloof hoop en liefde en kruisiging. Rond de cuppa vier symbolen der evangelisten. Een kelk met gladde voet en parel-randje en met onduidelijk gegraveerd wapen. (XVIII en XIXe eeuw).

f. zilveren godslamp met drie gedreven ramskoppen versierd, XVIII B.
g. zilveren madonnabeeldje staande op gedreven bol en met slang onder de voeten „Refugium peccatorum”, afkomstig van een processie-staf. Merken: Minerva en Q, jaarletter 1853, meesterteken J. B. Hellemons.

h. Zilveren wierookvat met scheepje, in Lodewijk XVI-stijl. Merken onbekend (afbeelding in JBGR, 1954, p. 85) XVIII B.

i. 14 stuks ovale zilveren processieschildjes met gegraveerde voorstellingen van O. L. Vrouw. (keuren ontbreken) XVIII B.

KOPERWERK

a. Twee gegoten messing koorkandelaars op ronde voet, welke wordt gedragen door telkens drie engelen op ronde bol gezeten. Vleugels ontbreken maar bevestigingspunten ervan zijn zichtbaar. Vermoedelijk hadden de engelen in hun handen een banderolle, die niet meer aanwezig is. De gladde stam is geringd en heeft drie platte ronde knopen. Hoogte 110 cm. Zuidnederlands kopergietwerk uit rond 1500, vermoedelijk uit 2e helft der XVe eeuw. Deze bijzonder fraaie kandelaars komen zeer waarschijnlijk uit de vroegere parochiekerk.¹⁵

b. Twee gedreven messing offerandeschalen (z. g. doopschotels) met voorstelling van Josua en Kaleb terugkerend uit het Beloofde Land, de andere met Maria Boodschap, Diameter 25 cm XVI A.

In de eerste helft der 17e eeuw hadden de katholieken een groot gedeelte van de kerkelijke kostbaarheden in veiligheid gebracht in Antwerpen, zoals blijkt uit een rapport van landdeken Hessels aan bisschop Malderus in 1619 („ornamenta ecclesiae Roosendalensis, quae multa et pulchra sunt custodiuntur Antverpiae in Mera sub signo D. Virginis Acuti Montis”).¹⁶ Wij vermoeden dat er veel verkocht werd, zoals eerder met een kostbare ciborie was gebeurd, uit de opbrengst waarvan men het uurwerk in de toren deed herstellen.

2. KERKGEBOUW der Ned. Hervormde Gemeente, aan de Bloemenmarkt.

Nadat de oude St. Janskerk, of de bouwval ervan was afgebroken en het terrein aan de katholieken was overgedragen, ging de Hervormde Gemeente over tot het bouwen van een eenvoudige kerk in 1810. Een zaalkerk in classicistische stijl met een strenge gevelversiering met pilaster, kroonlijst en fronton, waarin het jaartal der stichting in romeinse cijfers. De architect ervan was H. Huysers. Op het dak een open koepelvormige dakruiter bekroond door een vergulde engel met bazuin als windwijzer.*

Voor 1810 gebruikte men een klein gebouw in de Dominéstraat.

KERKZILVER:¹⁷

a. Ronde platte schotel, z. g. kardinaalshoed, met gladde rand en in het centrum een gegraveerd blazoën (wapen: drie viskoppen met idem helmteken) en onderschrift: „Ter gedachtenis Bartholomeus Doomschot,

* Cfr. H. R. Elzenga, in JBGR, X, 1960, p. 109 e.v.

obiit den 28 febr. 1681" Diam. 31 cm zilvermerken: Breda(?) anker en letter Z of N. (?)¹⁸

b. Ronde platte schotel, z. g. kardinaalshoed, rand met gedreven bloem-motieven in Lodewijk XIV-stijl en in het centrum een gegraveerd blazoen (wapen: roos omringd door 4 bijen, helmteken een roos) onderschrijft: „*Ter gedach(t)nisse Christiaen Duls, obiit 3 Juni 1693.*” Diam. 34 cm zilvermerken: Breda, en anker.³

c. Ronde platte schotel, z. g. kardinaalshoed, gladde rand met in het centrum gegraveerd blazoen (wapen: arm met zwaard komend uit een wolk, helmteken idem) onderschrift: „*Ter gedagtenisse van Do. Har-mannus van Essen in sijn leven Predicant alhier, obiit den 7 van May 1693.*” Diam. 32 cm. Zilverwerken: Breda, jaarletter I en anker in ovaal.¹⁹

d. Ovale schotel met gladde rand met filet: in centrum gegraveerd: blazoen (wapen: roos, helmteken idem) onderschrift: „*Gelegateerd aan de Kerk van Wouw door Jongheer Maerten Kip, overleden den 19 April 1723.*” Diam. (grootste) 38½ cm. Zilvermerken: Leeuwkje (?) roosje en jaarletter L.²⁰

e. Twee avondmaalbekers met geciseleerd bloemrank-ornament, rond de voet een gestoken randje. Op de bodem (buitenzijde) gegraveerd: drie roosjes en „*Voor de Diaconije van Roosendaal - 1678.*” Hoogte 17 cm. Zilvermerken: Breda, jaarletter L, anker en klimmende leeuw. (?)²¹

f. Twee avondmaalbekers, glad zonder versiering, hoogte 14½ cm. Zilvermerken: boompje, een onduidelijk, jaarletter (?) Q. (XVIII).

g. Twee avondmaalbekers, geciseleerd ornament, rolwerk en grotesken, blazoen (wapen: gekwartierd 1-4 een zwaan, 2-3 drie wassende maan-sikkels) op de bodem: „*Adrijaen Swaens den 14 Mert 1663.*” Hoogte 17½ cm. Zilvermerken: Roos, jaarletter B en op andere beker hetzelfde met letter A en twee onduidelijke merken.²²

Van het niet kerkelijk zilverwerk wil ik hier vermelden de bijzonder fraaie, in het Rijksmuseum te Amsterdam bewaarde schutterskraag van het voormalige Roosendaalse St. Sebastiaansgilde. (inv. No. NM 4240) Op de voorzijde zijn gedreven de wapens van Roosendaal (drie rozen 2-1) en van Nassau-Breda. De kraag weegt volgens inscriptie op de binnenzijde 53 oncen en 15 gn (gedateerd: 1611). Bij de kraag behoren twee vogels en een 5-tal zilveren schildjes. De kraag was geëxposeerd in Roosendaal bij de opening van het museum in 1935 en nogmaals op de tentoonstelling „Roosendaal verleden, heden, toekomst” in 1962.

Deze schutterskraag en de schildjes werden meermalen beschreven: cfr. R. van Hasselt, *De vroegere schuttersgilden van Roosendaal I, in: Sprokkelingen*, dl. II p. 110. J. J. Werz, *Roosendaalse schutterskraag v. h. Sebastiaansgilde*, in JBGR, 1941, p. 18. B. H. STOLTE, *Enige onbekende gegevens over het St. Sebastiaansgilde te R.* in JBGR, 1963, p. 68.

3. *PAROCHIEKERK VAN DE H. ANTONIUS*, Brugstraat.

De kerk werd gebouwd in 1903/1904 naar plan van de architect W. Vergouwen uit Princenhage. Een weinig belangrijk bakstenen gebouw in een verbasterde vroeg-gotische stijl met toren op de viering. Eenvoudige geprofileerde pijlers en houten spitsbooggewelven. Het silhouet van de toren, geflankeerd door vier hoektorentjes getuigt van enige originaliteit.

4. *PAROCHIEKERK VAN DE H. CORNELIUS*, Hulsdonksestraat.

Gebouw opgetrokken in neogotische stijl naar plan van architect W. Vergouwen in 1916-1918. Bakstenen kerk, welke inwendig de indruk van een centraalbouw wekt door het gedrongen schip: stergewelven rusten op zes hardstenen zuilen met imitatie vlaamse knopkapitelen. De tamelijk imposante onderste torengeliding werd nimmer met een spits bekroond.

5. *PAROCHIEKERK VAN DE H. JOZEF*, St. Josephstraat.

Gebouwd in 1923/1924 door de architecten J. Hurks en W. Vergouwen. Bakstenen bouwwerk: inwendig een centraalbouw aan de westzijde verlengd door twee smalle travèen: en ter zijden veelhoekige absiden. Rechthoekig koor met absis: ribloze fraai gemetselde gewelven. De toren is tegen de N-W hoek der kerk gebouwd.

6. *PAROCHIEKERK VAN HET H. HART*, H. Hartplein.

Eenvoudige basilicabouw in romaniserende stijl, naar plan van de architect M. Granpré-Molière uit 1935/1936. De zuivere verhoudingen geven aan het inwendige sfeer. De toren is tegen de zuidzijde van de kerk gebouwd, vlakke westgevel, beide laatste bouwelementen zijn weinig belangrijk.

Interieur: een in koper gedreven H. Hartbeeld door J. Brom.

7. *PAROCHIEKERK VAN O. L. VROUW VAN FATIMA*, Dr. Schaepmanlaan.

Eenvoudige bakstenen gebouw van het basikale, op romaanse vormen

geïnspireerd type, opgetrokken naar plan van architect J. Hurks in 1951/52.

Driebeukig schip: de verhoogd rechthoekige koorpartij met halfronde absis met aan weerszijden arcade op lage zuilen vormt het meest belangrijke element van het inwendige der kerk. Open dakkap op middenbeuk en houten zoldering op de smalle zijbeuken. Westgevel met drie boogvormige ingangen en daarboven een zandstenen relief.

Interieur: H. Hartbeeld in terracotta door W. Schütz.

8. KERK VAN O. L. VROUW VAN ALTIJDDURENDE BIJSTAND, Kade.

Kloosterkerk gebouwd door de E.E.PP. Redemptoristen in 1875/76 in een imitatie Rijnlands-romaanse stijl. Schip met zijbeuken en scheibogen rustend op zuilen met teerlingkapitelen: zes traveeën, dwarsbeuk met halfronde afsluitingen, koor van drie traveeën en halfronde absis: triforia: kruis-ribbengewelf. De kerk is niet georiënteerd. Voorgevel versierd met een reeks bogen op zuiltjes, rosetvenster en archivolte boven de ingangdeur: traptorens minder geslaagd gedeelte. Het gebruikte materiaal - baksteen - komt het gebouw niet ten goede. De kerk werd omstreeks 1908 vergroot (Priesterkoor) en inwendig veranderd ca. 1963.

9. CHRISTELIJK GEREFORMEERDE KERK, Ommegangstraat.

Het kerkgebouw „Christus onze Koning” werd opgetrokken in 1949 naar de plannen van Ir. Rothuizen en P. J. 'tHooft uit Middelburg.

10. PAROCHIEKERK VAN HET H. KRUIS, Ger. Doustraat.

Zaalkerk. Het eerste eigentijds katholiek kerkgebouw te Roosendaal (architecten Nix en Taen te Utrecht) gebouwd in 1963. Inwendig: rechthoekige ruimte, die licht ontvangt van uit het zadeldak met twee ongelijke dakpanden. Toren aan de W-zijde.

KAPELLEN:

a. *Kapel nabij Kalsdonk gelegen: Kapelberg.*

Devotiekapel waarin het beeld van O. L. Vrouw wordt vereerd. Het huidige veelhoekige stenen gebouwtje met pyramidaal dak is uit 1896/97 en is mogelijk gegrondest op een plaats waar reeds in vroegere eeuwen een kleine kapel stond. Er zijn weinig betrouwbare gegevens over de ouderdom dezer devotie bekend. Het madonnabeeld in hout is veel ouder dan het gebouwtje (XVII ?)

b. *Kapel op het kerkhof*, Bredaseweg.

Gebouwd door de St. Jansparochie in 1883 heeft als bouwwerk geringe betekenis.

c. *Kapel*, staande op het plein voor de parochiekerk van de H. Antonius in de Brugstraat.

Devotiekapel gebouwd volgens plan van architect C. Sturm te Bergen op Zoom in 1952.

F. GEBOUWEN VAN LIEFDADIGHEID, WETENSCHAP EN KUNST.

1. Verdwenen gebouwen en instellingen:

a. GASTHUIS.

In het jaar 1363 werd door Arnold van der Neste, Nicolaas Hendrixx en Johannes Buze het reeds ouder bestaand gasthuis gedoteerd en verbeterd.²³ Dit gasthuis was gelegen in de Ooststraat - de huidige Raadhuisstraat - en droeg de naam van Annagasthuis. Het moet van bescheiden afmetingen zijn geweest, want een haardtelling op het einde der 15e eeuw spreekt van een „Gasthuis met vier cameran”.

Blijkens een visitatierapport uit 1604 was het gebouw toen verwoest. Nadien heeft men het gesticht opgeheven en sinds de eerste helft der 17e eeuw werden de fondsen ervan besteed als fundatie voor passant-armen: oorspronkelijk om onderdak te verschaffen aan arme reizigers.

b. Omstreeks 1840 werd een nieuw gasthuis opgericht, waartoe men het gebouw van de noodkerk der katholieken in gebruik nam: het gebouw van de tegenwoordige Schouwburg aan de Nieuwstraat vormt er de kern van. Dit ziekenhuis deed dienst tot 1905, het jaar waarin aan de Kalsdonksestraat door de Congregatie der Zusters Franciscanessen een groter gebouw werd betrokken.

c. LEPROZENHUIS.

Dit was gelegen aan de zuidzijde van de Molenstraat en heeft geen sporen van zijn bestaan nagelaten. Een poortje, dat ervan was overgebleven, moet nog in het einde der vorige eeuw bekend zijn geweest.

d. PESTHUIS.

Naar ik meen, heeft er in het begin der 17e eeuw een z.g. pesthuis - een laserye - bestaan van bescheiden afmetingen, ergens aan de Kalsdonksestraat (de Laserye op 't Houseynde, 1642. cfr. Schotboek S1, p. 391).

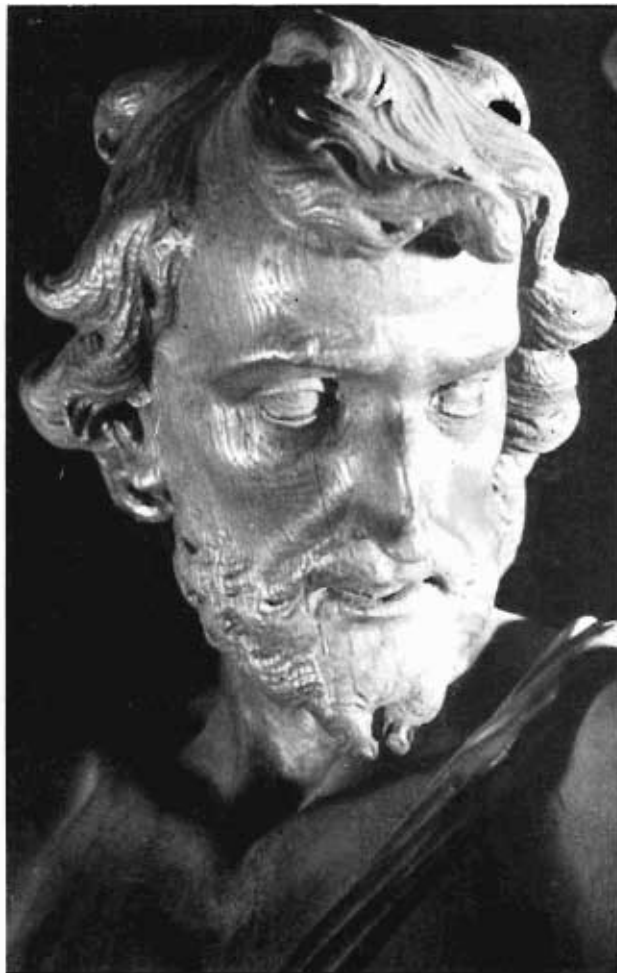
Zilveren schotel, gedat. 1693 (Ned. Hervormde Gemeente).

Zilveren avondmaalbekers, gedat. 1678 (Ned. Hervormde Gemeente)

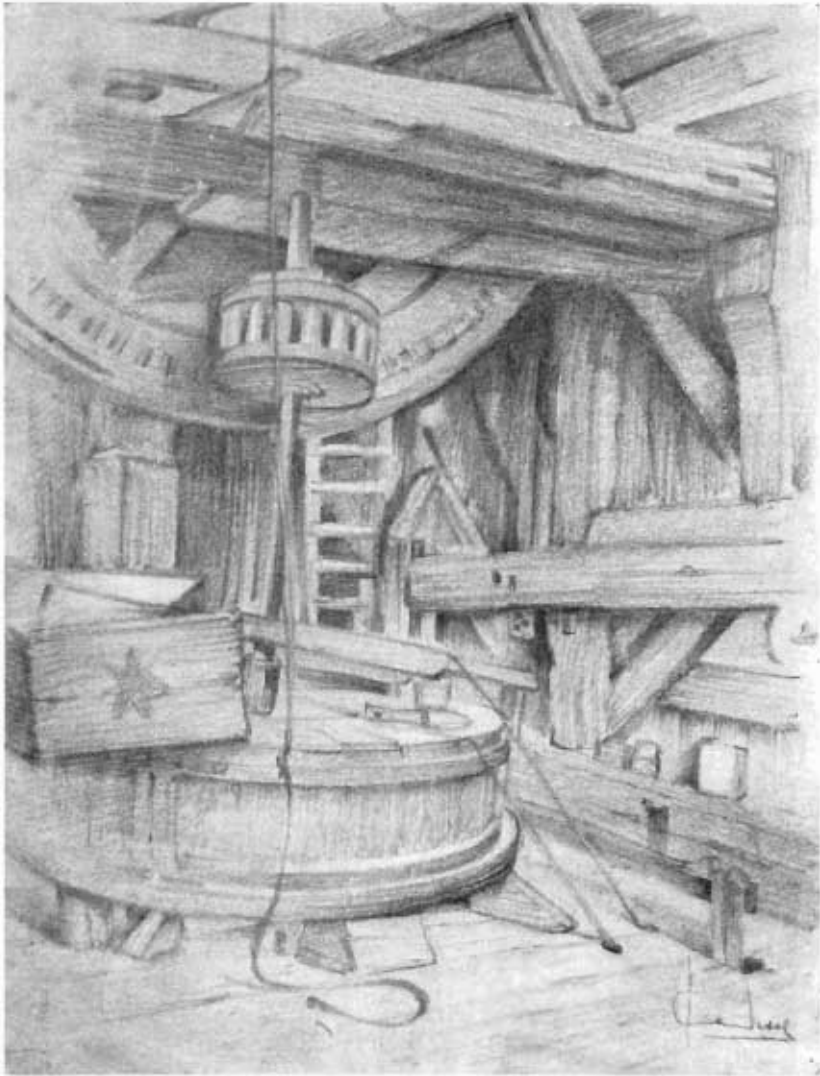
Kerkbeeld: H. Petrus door W. J. Kerrickx

Detail van kerkbeeld H. Johannes de Doper, door W. J. Kerrickx

Albasteren fragment van een altaarretabel, gevonden in de tuin van de pastorie der St. Jans parochie. XVe eeuw. Thans in de abdij te Tongerlo. (Foto Museum G.R.)

Interieur van de strandertmolen aan de Bredaseweg, naar een tekening van Jac. van Wezel.

e. WEESHUIS.

Volledigheidshalve vermelden wij hier, dat er van 1832-1834 een weeshuis voor meisjes heeft bestaan, vóórdat de E. Zusters in de Molenstraat daar een instelling van onderwijs hadden gesticht.

f. MARIAGAARD, Nieuwstraat is de voortzetting van de oude stichting van Wasservas. In het jaar 1617 werd een tehuis voor vier oude en behoeftige vrouwen gefundeerd, het z. g. „Godshuis”. Het gebouw was gelegen op de plaats waar nu het plein voor de Schouwburg is en werd beheerd door de Heer Pastoor der St. Jansparochie. Omstreeks 1929 werd het oude eenvoudige gebouw afgebroken en het huidige Mariagaard gebouwd met kapel en ter weerszijden twee dubbele woningen, elk voor twee bejaarde vrouwen. Het complex, dat architectonisch weinig belangrijk is, bezit als „hofje” toch wel sfeer.

(Cfr. E. van HASSELT, *Een oude stichting te Roosendaal*, JBGR, 1944, p. 51 e. v.)

Het is een opmerkelijk verschijnsel, dat het oude Roosendaal - ik bedoel hier onze stad vóór de 19e eeuw - geen kloosters of gestichten van devotie, zoals begijnhof e. d. heeft gekend. Dit wijst m. i. op het weinig stedelijke karakter van de plaats. Geen der bedelorden heeft zich te Roosendaal gevestigd, noch een van de in de late middeleeuwen zo talrijke reguliere kloosterorden. Terwille van de volledigheid moet ik hier alleen vermelden het rond 1270 gestichte Norbertinessenklooster St. Catharinadal nabij Vroenhout.

St. Catharinadal: De plaats waar oorspronkelijk het klooster heeft gestaan, dat overigens van kleine omvang moet geweest zijn, is alleen door toponymen kenbaar (Dalstraat, en „Abdij” b.v.). Wegens de overstromingen in die streek werd in 1295 dit klooster verplaatst naar Breda, waar de zusters werden verbonden met het Gasthuis aldaar. In de 16e eeuw is de priorij nogmaals verplaatst naar Oosterhout. De Zusters Norbertinessen zijn er onder de oude naam van Catharinadal nog gevestigd. Het archief van dit klooster is voor de oudste geschiedenis van Roosendaal van grote betekenis.²

2. Bestaande gebouwen en instellingen:

a. In het begin der 19e eeuw, omstreeks 1832 vestigde zich de door E. Z. Mère Marie Joseph gestichte Congregatie der Franciscanessen Penitenten-Recollectinen in het kloostergebouw aan de Molenstraat in een huis, eertijds bewoond door de drossaard Panneboeter (ca. 1810).

Dit vroegere woonhuis is geheel opgenomen in het nadien gebouwde klooster: een der vertrekken links van de ingang bezit nog kenmerken daarvan. De Congregatie heeft zich sterk uitgebreid en het moederhuis

te Roosendaal vormt de kern van waaruit talrijke bloeiende onderwijsinstellingen en kloosters hun ontstaan danken. In 1933 werd dit moederhuis verplaatst naar het aan de Vincentiusstraat gelegen nieuwe kloostercomplex, (architecten: J. Cuypers en F. B. Sturm) dat de naam van Mariadal draagt. Wij kunnen volstaan met te vermelden dat vanuit Roosendaal in 1841 de eerste nederlandse missiezusters vertrokken om zich te wijden aan missiearbeid, n. l. op het eiland Curacao.

b. ZIEKENHUIS CHARITAS, Kalsdonksestraat.

Het gebouwencomplex, waarvan de oostelijke vleugel uit 1905 is, onderging herhaaldelijk veranderingen en uitbreiding o.a. in 1907 en in 1923. Na de opheffing van het ziekenhuis dat vanaf 1840 in het gebouw „De katholieke Kring” was gevestigd werd door de Congregatie der Zusters Franciscanessen zowel de ziekenverpleging als de verzorging van bejaarden in het gesticht Charitas beoefend. Een modern kloostergebouw werd in 1964 in de nabijheid opgericht terwijl een geheel nieuw ziekenhuis (St. Franciscus) in het zuid-westen der stad in aanbouw is.

c. ST JOZEFS-MISSIEHUIS.

Ofschoon het gebouwencomplex geen bijzondere belangstelling verdient, vormt het toch de eerste nederzetting van de Engelse Congregatie Society for Foreign Mission te Mill-Hill in ons land. Uit de vestiging hier in 1889 - het gebouw dateert uit 1895 - zijn later verscheidene missiehuizen in ons land voortgekomen. Het gebouw werd meermalen uitgebreid a.a. in 1926. Een nieuw gebouw wordt thans opgericht op een terrein nabij het in aanbouw zijnde St. Franciscus-Ziekenhuis.

d. *Gebouwencomplex met scholen „Ste Marie” aan de Vughtstraat*

In 1870 vestigde zich hier de Congregatie der Broeders (vanuit St. Louis te Oudenbosch) en stichtte er scholen voor L. O. in een gebouw dat gedeeltelijk nog bestaat en later werd uitgebreid. De gebouwen zijn weinig belangrijk.

HET VROUWENHOF.

Oorspronkelijk wellicht een „Hof” van een feodaal grondcomplex. De naam „Het Leengoed” heeft daar betrekking op; later een buitenplaats ten Z. van de Roosendaalse bewoningskern gelegen.

Men heeft meermalen gezocht naar een verklaring van de toponiem „Vrouwenhof” en daarin m. i. terecht een aanduiding gezien van een

woning van iemand, die zich „Vrouwe van Roosendaal” kon noemen. (denk daarbij aan de naam Vrouwemade voor leenroerige weilanden in de omgeving).

De moeilijkheid doet zich voor om te bepalen wie Vrouwe van Roosendaal kan worden genoemd: Roosendaal, de agglomeratie als zodanig zou ik geen afzonderlijke heerlijkheid noemen.

Sophia, de weduwe van Heer Hendrik V van Breda? Geertruyd, de echtgenote van Heer Raso van Gavere, Heer van Liedekerke en Breda, in diens tweede huwelijk, aan wie goederen in en om Roosendaal als douairie werden geschonken in 1300?

Mogelijk de dochter van Heer Philips van Liedekerke, Heer van Breda, die rechten bezat op het Roosendaals gebied en meer in het bijzonder Maria van Liedekerke, zich noemende „Dame de Rosendael” in 1353 en 1363? Ofwel Vrouwe Alice van Liedekerke, de echtgenote van Gerard van Rasseghem en Lens, die Breda in 1327 aan de hertog van Brabant verkochten, maar niettemin zekere rechten in of op Roosendaal hadden behouden.²⁵ Misschien met meer waarschijnlijkheid nog een andere pretendent: Johanna van Reimerswaal, die op 20 november 1563 opvolgster werd in leengoederen hier ter plaatse.

Werkelijke bewoning van het Vrouwenhof door genoemde personen staat geenszins vast. Het Vrouwenhof was in de 16e eeuw in het bezit gekomen van de families van Overhof en Roccox en door leden van de laatste familie ook inderdaad bewoond.

Omstreeks 1650 diende het Vrouwenhof als woning van de pastoor van Roosendaal.²⁶

Het tegenwoordige gebouw is een landhuis uit het begin der vorige eeuw, waarin uitgezonderd de fundering en de kelders geen sporen van een ouder huis meer worden aangetroffen. Dat oorspronkelijke gebouw was in het midden der 18e eeuw al grotendeels gesloopt.²⁷

De gevel had een eenvoudig voorkomen, zonder bouwkundige versiering en alleen de raamkozijnen hadden klassicistische vorm, zoals men wel aantreft bij woonhuizen uit 1820-1830. Het grondplan, bijna vierkant onderging slechts verandering door aanbouw aan de zuidzijde in 1911. Sedert het jaar 1946 is de gemeente Roosendaal eigenares van het huis en de omringende tuin. Het werd in 1962 vooral inwendig verbouwd tot een restaurant. De vroegere dubbele rij zware bomen van de oprijlaan waren door een der laatste bewoners geveld. Het overige park is nadien in een publiek wandelpark met sportvelden veranderd.

PASTORIE DER ST. JANSPAROCHIE, Molenstraat.

Afbeelding van een oudere pastorie, ongeveer ter plaatse waar de tegenwoordige staat, maar met gevel gericht naar het Kerkstraatje treft men aan in het Manuaal van Pastoor Callebout (ca. 1680). De huidige pastorie is gebouwd in het jaar 1762, tenminste is er een ouder gebouw toen door verandering in opgenomen: dat oudere gedeelte zou in 1719 zijn gesticht.

Het bestaat uit een hoofdgebouw op rechthoekig grondplan met twee kleine zijvleugels om een voorplein, waardoor het geheel een zeer statige indruk maakt. De strenge baksteengevel heeft deur- en vensteromlijstingen in hardsteen en een bovenlicht in vereenvoudigde Lodewijk XV-stijl, hetgeen aan het gebouw een wat „limburgse” sfeer geeft. Inwendig verbouwd omstreeks 1924: door aanbouw aan de achterzijde en verandering voor het voorgebouw, waarin de keuken, is toen ook het uiterlijke aspect enigszins gewijzigd.

Een gracht loopt tussen Molenstraat en het voorplein der pastorie.

De bomen, de brug en het smeedijzeren hek maken van dit complex een zeer aantrekkelijk geheel, dat het stadsbeeld in de omgeving beheerst. Van het interieur vermelden wij alleen de middengang en een ruime zaal, welke voorzien is van een plafond in stucwerk (XVIII B).

PARTICULIERE GEBOUWEN:

Het aantal particuliere gebouwen dat hier moet vermeld worden uit oogpunt van monumentaliteit of oudheidkundig belang is gering.

Ongetwijfeld had Roosendaal in vroegere tijd talrijke zij het dan eenvoudige bakstenen trapgevels. Het is een teken van welvaart, zoals ik vroeger eens heb opgemerkt²⁸ wanneer oude huizen en vooral de gevels vóór het begin dezer eeuw reeds zijn afgebroken en door andere - zij het dan ook vaak lelijke-bouwsels werden vervangen. Ik acht deze drang om te moderniseren in een periode, waarin dit in veel oude nederlandse steden en grotere dorpen nog niet zo algemeen plaatsgreep, typerend voor onze stad. Van de door Kalf genoemde gevels en huizen zijn er nu nog maar enkele overgebleven.

a. In de Molenstraat is alleen de gevel van No. 105 te vermelden. Een zeer eenvoudige trapgevel (2 x 6 trappen): korfboogjes boven de vensters en zes muurankers met krullen. De top van de gevel is geschonden.

b. Raadhuisstraat, woonhuis No. 26, Klassicistische gevel met fronton waarin een rond venster. (een zelfde type woonhuis was vroeger ook

No. 49 aan de markt: (Cfr. Kalf, o. c. p. 324 afb. 297) Het huis zelf is ouder en heeft ook een als voordeur uitgevoerde ingang in de zijgevel. (gevelsteen: „De Fortuyn”)

c. Markt No. 69 eenvoudige puntgevel, type van klein winkelpand uit de XVIIe eeuw, omstreeks 1963 gerestaureerd en veranderd tot een bar, die de naam van het huis „De kleyne Cat” draagt.

d. Van de grote particuliere gebouwen noem ik als grootmodern winkelgebouw dat van Vroom & Dreesman, gebouwd naar plannen van de architect Benning en geopend op de Nieuwe Markt in september 1965.

MOLENS:

a. Molen „De Hoop”, houten standertmolen, gelegen aan de Bredasebaan, later aan de Edisonstraat. Deze molen werd aangekocht te Merxem (België) omstreeks 1880 en hier opgebouwd. Het molentype is veel ouder dan het tijdstip van ingebruikneming, in het jaar 1896. De gemeente Roosendaal, welke er eigenaar van is geworden, gaat de molen elders opstellen.

b. Molen „De twee Gebroeders” aan de Wouwseweg. Stenen bovenkruier, volgens het jaartal in de kap uit 1872, mogelijk is het bakstenen onderstuk iets ouder.

c. Molen, stenen bovenkruier te Nispen ten N. van de dorpskom. (19e eeuw)

Eertijds was er een watermolen, gelegen aan de gelijknamige straat en de Beek. (Watermolenbeek) te Hulsdonk. In documenten uit de 13e eeuw is er reeds sprake van „Molendum nostrum aque situm in loco qui dicitur Havecsdonc” d. d. 20 sept. 1279.³⁰ Deze watermolen bleef in bedrijf tot ongeveer 1930 en is nu verdwenen. Er was daar in de beek een stuwkom.

Er waren oudtijds te Roosendaal drie korenmolens. De voornaamste ervan is die te Kalsdonk geweest, een houten standertmolen ter plaatse waar nu het St. Liduinapaviljoen van het Ziekenhuis Charitas staat. Deze molen was er vóór 1500 en werd de Kalsdonkse Molen ofwel de „Molen op 't Huiseinde” genoemd. Hij is door brand verwoest omstreeks 1900.

Een andere houten standertmolen heeft gestaan op de z. g. Molenberg aan de haven. In een acte van 1501 spreekt men over leengoederen van de Heer van Reimerswaal, waartoe behoorden: de molen op Kalsdonk, de „nieuwe molen” op de Berg en de watermolen. Op de gravure door Abr. Santvoort uit c.a. 1680 is deze molen afgebeeld, maar beter

nog op een houtgravure van de haven door J. Greive Jr. uit 1866.³¹ Deze laatste molen bleef er staan tot 1880 en is toen afgebroken.

BOERDERIJEN:

In de landelijke omgeving waren eertijds talrijke oude boerderijen, die in kleine groepjes bijeen, gehuchten vormden zoals Langdonk, Bortel-donk, Vroenhout en Vinkenbroek. Een studie over de oude boerderijen is verschenen in JBGR 1941 (p. 35). Na 1945 hebben er heel wat veranderingen en verbouwingen plaats gehad aan boerderijen, waardoor hun typische vormen in het landschapsbeeld zijn verdwenen.

N I S P E N

Nispen is in deze streek een der oudste nederzettingen, waarvan de naam „Nisipa” al in de 12e eeuw voorkomt. In 1157 bevestigde de bisschop van Luik de gift van het Allodium gelegen te Nispen aan de Abdij van Tongerlo en tevens de schenking van 2/3 der tienden binnen Nispen en het patronaatsrecht der kerk. Ook wordt de kerk van Nispen vermeld in een renumeratie van Abdij-goederen door Paus Victor IV in het jaar 1164.³² Kerkelijk vormde de parochie Nispen de kern van waaruit verschillende andere parochiën ontstaan zijn, zoals Roosendaal, Essen en Kalmpthout.

PAROCHIEKERK (O. L. Vrouw Hemelvaart)

De thans bestaande kerk staat op de plaats van oudere kerkgebouwen. De vroegere, door J. Kalf beschreven kerk (ca. 1912) was een eenvoudige driebeukige z.g. pseudo-basiliek met transept: Een schip van vier traveeën met sluiting door 3 delen van een achthoek. De lengteas bedroeg ca. 37 meter. De toren was van baksteen in kruisverband gemetseld opgetrokken: uitwendig door eenvoudige steunberen met versnijding verstevigd. Inwendig met kruisgewelf. In de toren waren twee dichtgemetselde galmgaten en hoger nieuwe galmgaten, hetgeen wijst op verhoging van de toren, welke oorspronkelijk uit de 14e eeuw zal stammen. In het begin der 16e eeuw is bij vergroting van de kerk

ook de toren verhoogd (het bovenste torenstuk was in andere baksteen gemetseld) met een boogfries onder de daklijst. De tekening door H. Tavenier³³ laat de situatie zien, zoals die omstreeks 1750 was.

Inwendig moet oorspronkelijk een houten tongewelf het schip hebben afgedekt, dat in de vorige eeuw door een gepleisterde vlakke zoldering werd vervangen. De scheibogen van het schip rustten op 2 x 4 zuilen met eenvoudig geprofileerde kapitelen.³⁴ Gegevens over de geschiedenis van de oude kerk werden gepubliceerd in JBGR 1953. Vermoedelijk is er in het midden der 15e eeuw een nieuw gebouw opgetrokken op de plaats van een oudere kerk. In het begin der 17e eeuw is er in een visitatierapport sprake van een kerk, welke totaal verbrand en daarna wat eenvoudiger was opgebouwd of hersteld.³⁵ Vermoedelijk is toen ook het inwendige verbeterd voordat het gebouw na 1648 door Hervormden in bezit werd genomen.

Bovenbeschreven kerk is in 1930 geheel herbouwd onder leiding van de architect J. Th. Cuypers, waarbij men de toren restaureerde. Uit het oude interieur verdwenen toen het fraaie door vier korinthische zuilen gedragen hek van het zangkoor en de orgelkast.

In de oorlogsjaren 1940-1944 werden kerk en toren verwoest en is daarna een nieuw gebouw opgetrokken naar plan van de architect Elst. Men bouwde toen een toren tegen de N.-zijde van de kerk.

De eiken koorbalustrade bovengenoemd, draagt het jaartal 1634 en bevindt zich thans in het museum te Roosendaal. Zij is geplaatst in de raadzaal van het oude Raadhuis in 1935. De orgelkast in gesneden eikenhout en gedateerd 1662 is eveneens in dat museum.³⁶

De parochie bezit een antiek kazuifel van witte zijde uit het midden der 18e eeuw, alsmede een smeedijzeren kaarsenstandaard uit dezelfde tijd. Van de houten beelden bevindt zich het lindenhouten beeld van een kerkvader (H. Augustinus?) in het museum te Roosendaal. Een ebbenhouten kistje, ingelegd met schildpad uit c.a. 1700 en vermeld door Kalf, is nog op de pastorie aanwezig.

Nispen is het centrum van een karakteristieke landbouwstreek, welke in de geschiedenis van de westbrabantse agrarische ontwikkeling een der oudste plaatsen inneemt. Met Gageldonk behoorde Nispen tot de van de hertogen van brabant rechtstreeks afhankelijke lenen. De oudste landbouwgronden in deze streek meen ik te moeten zoeken ten O. van de huidige dorpskerk, in de Broekakkers, bij Heybeek en Moerendaal: landerijen welke minstens al 8 eeuwen geleden in cultuur waren gebracht.

De huidige Bloemenmarkt,
litho door M. A. van Straaten, gedrukt door Hourman 1831.

De toren en kerk te Nispen, gedeelte van een tekening door H. Tavenier, 1791.
(org. in coll. Prov. Gen. 's-Hertogenbosch)

- 2 De kapel is dan al gebouwd: Cfr. ERENS, *Oorkonden Abdij Tongerlo*, dl. 1-210.
- 3 A. VOSTERS, *Een spaanse soldaat over Roosendaal en Wouw*, JBGR, 1960, p. 97 e.v. en R. v. HASSELT, *Historisch en topografisch overzicht betreffende Roosendaal*, JBGR, 1948, p. 1 e.v.
- 4 *Taxandria*, jg. 1919, p. 114.
- 5 *Sprokkelingen*, o.c., dl. I p. 83.
- 6 Liber exequiarum: 17 februari, jaar 1705. Par. archief St. Jan.
- 7 In de godsdienstwoelingen waren de katholieken er toe overgegaan een schuurkerk te gebruiken, volgens te Steenpaal, juist over de grens in hertogelijk-brabants gebied. Zij deden dit omstreeks 1639 dus vóór de in beslagname van de oude St. Janskerk in 1648. (Par. arch. St. Jan, correspond. juni, 1640). Omstreeks 1672 keerde men weer naar onze stad terug en bouwde er een noodkerkje ter plaatse waar nu het gebouw van de Schouwburg staat. Een kerkvisitatie in 1712 berichtte over een „ecclesiam egregiam” waarin zich drie altaren bevonden.
- 8 Cfr. *Sprokkelingen*, o.c. deel II p. 40.
- 9 *Sprokkelingen*, dl. V.
- 10 Zie over C. Rogier, voent. p. 92. JBGR, 1960.
- 11 Hierover uitvoerig: B. H. STOLTE, *De kerk van St. Jan de Doper te Roosendaal*, JBGR, 1960, p. 81 e.v.
- 12 Cfr. B. H. STOLTE, *Kerkzilver in Roosendaal*, JBGR, 1962, p. 135. Een soortgelijke monstrans uit R.K. Kerk te Bokhoven was op de tentoonstelling, Brabants zilver, 's-Bosch, 1965.*
- 13 ibidem, p. 140, cfr. catal. Tentoonstelling 'sBosch, No. 58.
- 14 ibidem, cfr. catal. Tentoonstelling 'sBosch, No. 20.
- 15 Catalogus Tentoonstelling „Koper”, Delft (Prinsenhof) 1961, No. 54.
- 16 *Analectes p.s. a l'histoire eccles. de Belgique*, tome IV, 1867, p. 430.
- 17 B. H. STOLTE, *Kerkzilver in Roosendaal*, JBGR, 1962, p. 135 e.v. Cfr. Tentoonstelling Brabants Zilver, 'sBosch, 1965, catalogus No. 30.
- 18 ibidem, No. 29.
- 19 ibidem, No. 31.
- 20 Cfr. B. H. STOLTE, *Kerkzilver in Roosendaal*, JBGR, 1962, p. 138.
- 21 ibidem, p. 138.
- 22 ibidem en catalogus tentoonstelling Brabants Zilver, 'sBosch, 1965, No. 66/67.
- 23 Heropgericht volgens Gramaye (*Antiquitates Bredanae*, ed. 1708) p. 30. Cfr. A. BUYSSEN, *Armenzorg te Roosendaal en Nispen in het verleden*, JBGR, 1961, p. 81 e.v.
- 24 Cfr. M. ERENS, *De oorkonden van St. Catharinadal*, en JBGR, 1942, p. 37. Voor de toponymie zie: R. van HASSELT en A. WEIJNEN: *Plaatsnamen van Roosendaal*, 1948.
- 25 Uitvoerige genealogische studie in G. de LIEDEKERKE, *Les Rasse*, en idem: *Histoire de la maison de Gavre et de Liedekerke*, Brussel, I, 1957.
- 26 J. VERSCHUEREN, *Bezitters van het Vrouwenhof te Roosendaal*, in JBGR, 1962, p. 49.
- 27 TH. van GOOR, *Beschrijving der stad en lande van Breda*, 'sHage, 1744, p. 383.
- 28 R. van HASSELT, *Historisch en topografisch overzicht betreffende Roosendaal*, in JBGR, VIII, 1948, p. 1v. en idem, *Topografie van Roosendaal in de 16e en de 17e eeuw*, JBGR, XIV, 1954, p. 34 e.v.
- 29 ERENS, *Oorkonden van St. Catharinadal*, o.c., p. 25, No. 6.
- 30 J. J. WERZ, *Windmolens in en om Roosendaal*, JBGR, 1951, p. 78 e.v.
- 31 Afbeelding in JBGR, 1962, p. 33.
- 32 L. MERCKELBACH v. ENKHUIZEN, *Nispen*, JBGR, 1956, p. 67.
- 33 Tekening in collectie Prov. Genootschap 'sBosch.
- 34 Plattegrond der kerk in J. KALF, *Baronie v. Breda*, p. 307 naar opmeting van G. de Hoogh.
- 35 „Ecclesia totaliter incendio devastata et vulgariter satis ob tenuitatem reparata”. (*Taxandria*, jg. 1928, p. 48).
- 36 De koorballustrade werd iets verkleind: er waren oorspronkelijk vier beeldaissen.

* toen abusievelijk toegevoegd
schreef aan Adriaan van de Lede
coll. R.K. pastoor Beldhuis
in coll. Bosch zilver,
's-Bosch 1985 nr. 92
toegevoegd aan Genootschap
Somers, in St. Ant. pa. 's-Bosch